

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6860

Ե. Ա. Բ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

9-42

Մ Տ Ո Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊԵԿ.

Արևասպամ «Հովիտ» արարարարից

ТИФЛИСЬ

Электронпечатня Груз. Издатель. Т-во

1907

9(47.925)

9-42

9-42

19 AUG 2000

ბ. უ. ფ. ყბღბბბბბ

05 SEP 2011

35913

Մ Տ Ո Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Արსասպած «Հովի» արարարբերից

ТИФЛИСЬ
Электрпечатня Груз. Издатель. Т-во.
1907

18 MAR 2013

6860

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ա.

Մի դար կը լինի, որ հայերիս մի ստուար բազմութիւն ապրում է ուսաց իշխանութեան ներքոյ, իբրև նրա հպատակ:

Այդ ժամանակի երեք քառորդում կառավարութիւնը հաշտ աչքով է նայել մեզ վրայ, հովանաւորել, պաշտպանել է մեզ. այլ և այլ արտօնութիւններ է տուել՝ տնտեսագէտ, բարոյապէս և մտաւորապէս դարդանալու և յառաջադիմելու համար: Եւ եթէ այսօր մենք բաւականին աչքի ընկնող մի տարր ենք ներկայացնում մեզնից,—դա հետեւանք է ուսւ կառավարութեան առանձին բարեհաճութեանը դէպ ՚ի մեզ, նրա հոգատարութեանը, նրա գուրգուրանքին:

Այս պէտք է խոստովանենք և ընդունենք հրապարակօրէն, որովհետև չենք կարող երախտամուս, ապերախտ լինել:

Բ.

Իսկ կառավարութեան այդպիսի վերաբերմունքը՝ ինչ բանի վերագրել արդեօք:

Մեր բնավայրերի աշխարհագրական դիրքին և մեր ազգային մի քանի առանձնայատկութիւններին, որոնցից կառավարութիւնը,— յընթացս երկու հարիւր և աւելի տարիների, — մեծապէս օգտուել և հետըզհետէ յառաջ խաղացել Ասիայում: Նա մեր միջոցա-

3312-84

ընդարձակել է իւր սահմանները, շէնացրել իւր ձեռք բերած անապատները, տարածել իւր վաճառականութիւնը, իւր ունեցած ազդեցութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը—կուլտուրան:

Գ

Այս ամենը ապացուցանող գրաւոր պատմութիւններ կան: Կան և անգիր յուշարձաններ և կենդանի կոթողներ, որոնք ձգուած ու սփռուած են Եւրասիի խառնարանիցը՝ մինչև նրա ակունքը՝ Բինգեօլի բարձրաւանդակում: Միւնիքի և Արցախի կրճերիցն ու խոխոմներիցը՝ մինչև Չաթրգաղ և Դօնի առաջուտները. Խաղրաց անապատներից՝ մինչև ճորա պահակը. Կուրի ակունքներիցը՝ մինչև Ամուգարիա....:

Դ

Մեր ազգային, այսպէս ասած, քաղաքային գործիչները՝ Իսրայել Օրիիցն սկսած՝ մինչև Խամսայի Մելիքները, Յովսէփ Արղուլթեանիցն ու Ներսէս Աշտարակեցուցն սկսած՝ մինչև Լազարեան իշխանները, —կարճ ասենք՝ մեր բոլոր՝ հին և նոր, առաջնակարգ և երկրորդական, յայտնի և անյայտ բոլոր գործիչներն՝ իրանց և իրանց ազգի կողմից մեծամեծ զոհեր են մատուցել ուսու դիւանագիտութեան սեղանին երկու ամբողջ դար շարունակ:

Եւ շարունակ... յուսախափ եղել իրանց ակնկալութիւնների մէջ:

Այնպէս որ՝ եթէ կառավարութեան և հայ ազգի փոխադարձաբար միմեանց մատուցած ծառայութիւնները կշռելու լինենք,—նժարի ծանրութիւնը անշուշտ մեր՝ հայերիս կողմը կը լինի:

Ե

Մրանով չենք ուզում ասել այժմ թէ՛ կառավարութիւնից որևէ փոխարինութիւն, պարտքի որևէ հատուցումն ենք պահանջում կամ խնդրում:—Ոչ, քաւ լիցի:—Ընդհակառակը՝ շնորհակալ ենք կառավարութիւնիցը և այն բարիքների համար, որ 75 տարի վայելել ենք նրա հովանւոյն ներքոյ՝ ի տրիտուր մեր մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններին:

Բայց եթէ կառավարութիւնից որևէ պահանջ անեյն՝ մեզ իրաւունք չենք համարում, կամ ապարդիւն համարում,—զոնէ լիակատար իրաւունք ենք համարում և բաց ճակատով միշտ կարող ենք պահանջել, որ կառավարութիւնը մեզ ազգովին ողջակէզ չբերէ իւր այն քաղաքական նպատակին, որ վերջին արևելեան պատերազմից յետոյ՝ սկսել է գործադրել մեզ վրայ:

Որպէս զի մեր ընթերցողները այդ նպատակի մասին փոքր ինչ գաղափար կազմեն, մենք ստիպուած ենք վերջին 30—40 տարուայ ազգային անցքերից մի քանիսն հարևանցօրէն առաջ բերել մեր յօդուածներում, այն համոզմամբ, որ այդ անցքերի ծանօթութեամբն ու ըմբռմամբ և եթ՝ կարելի կը լինի հասկանալ, թէ ինչու համար ուսու կառավարութեան նախկին բարեկամական, պաշտպանողական քաղաքականութիւնը՝ վերջին քառօրդ դարում՝ ակնյայտնի թշնամական, հալածողական քաղաքականութեամբ, փոխուեցաւ:

Զ

Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցու ղեկավարութեամբ կազմուած հայկական կամաւորների զնդի

զօրեղ աշակցութեամբն՝ Արարատեան դաշտին տիրելով և յատուկ օրէնսդրութեամբ (положение) ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան անունն ու նշանակութիւնը բարձրացնելով՝ ռուս կառավարութիւնը նոյն կաթողիկոսութեան միջոցաւ ձեռնարկեց իւր ազդեցութիւնը տարածել մինչև Վոսփօրի ավերը, մինչև Ոսկեղլիւրը:

Կ. Պօլսոյ Մատթէոս Պատրիարքին կաթողիկոս ընտրել տալն՝ հէնց այդ նպատակն ունէր: Իսկ նպատակի իրագործումը յանձնուած էր Միքայէլ Տարիելեան Լորիս-Մելիքովին, որ կառավարութեան կողմից կաթողիկոսական յատուկ հրաւիրակ գնաց Պօլիս:

Լորիս-Մելիքովը պաշտօնով զինւորական էր, սակայն զօրավարութիւնից առաւել քաղաքագէտ անձն էր: Նա իւր միսսիան յաջողութեամբ կատարեց:

Ե

Այդ միջոցներում տաճկահայերի ազգային — եկեղեցական գործերն վարում էր, այսպէս անուանեալ «Ազգային գերագոյն ժողով»՝ կազմուած 30 հայ իշխաններից (ամիրայ) և Պօլսոյ պատրիարքից, որ ժողովի նախագահն էր: Որոշեալ օրերին ամիրաները հաւաքուում էին պատրիարքարան, այնտեղ կարգում, տեղեկանում այն ամենի մասին, ինչ որ մինչև ժողովի օրը ազգի մէջ տեղի էր ունեցել և լուռ ու մունջ քննում ու վճռում:

Լորիս-Մելիքովը յաջողեցաւ գերագոյն ժողովի անդամներին որսալ և հայ ու ռուս եկեղեցիների միացման ծրագիրը կազմեց:

Այդ ծրագրով, ՚ի միջի այլոց, Էջմիածնի Սինօ-

դի անդամների մէջ մտնում էին որոշ թւով Տաճկաստանի և Բուլղարիայի հայ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից:— Իսկ ծրագրի իրագործման հակառակողները, և յատկապէս ռուսահայերը, — եթէ եղան այդպիսիք, — դատուելու և պատժուելու էին այն ժամանակւայ քրէական ծանր օրէնքներովը:

Մակայն գերագոյն ժողովի անդամների կողմից ընդունուած յիշեալ ծրագիրը՝ չընդունեցին Մակար եպիսկոպոսը (վերջերում կաթողիկոս), որ Էջմիածնի կողմից կաթողիկոսին հրաւիրակ էր գնացել, և նորնտիր Մատթէոս կաթողիկոսը:

Ը

Այս երկու հոգևորականները իրանց այդ ընթացքի համար թէպէտ և կողմնակի և անկողմնակի ճշնչումների ենթարկւեցան Պօլսում, — այնուամենայնիւ մինչև վերջը անդրդուելի մնացին:

Մատթէոս կաթողիկոսը միշտ այն էր պնդում թէ՛ քանի որ ինքը տակաւին Ս. Էջմիածնում ս. Օծումն ընդունած չէ, դեռ ևս կաթողիկոս չէ, հետևաբար իրաւունք չունի, որևէ թղթի կամ ծրագրի վաւերացումը տալ իբրև ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Նրա այդ պատճառաբանութիւնը, վերջ ՚ի վերջոյ, յարգւեցաւ մինչև նրա Թիֆլիզ ժամանելն, ուր Վեհափառը կրկին մերժեց իրան եղած ստորագրելու առաջարկը: Վերջապէս հասաւ Էջմիածին, օծւեցաւ և դարձեալ մերժեց, միշտ մերժեց:

Մատթէոսի այդ կուռ մերժումներն էին, որ նրան և նրա կաթողիկոսութիւնը, վերջին տարիներում, «վշտալի» դարձրին:

Այսպիսով ահա Լորիս-Մելիքովի ծրագիրը գլուխ չգալով՝ հայ եկեղեցւոյ միացումը տեղի չունեցաւ ուսաց եկեղեցւոյ հետ:

Թ

Լորիս-Մելիքովը թէպէտև լաւ քաղաքագէտ էր, բայց Ալի փաշային չէր համնում: Որովհետև մինչդեռ առաջինը իւր լուռ ու մունջ և ծուռ ու մուռ գործողութիւններով, տաճկահայերի մէջ ներքին ատելութիւն էր ծնեցնում գէպ 'ի ոռւս կառավարութիւնը, Ալի փաշան, ընդհակառակը, այդ ժողովրդի սիրան ու հոգին ձեռաց գէպ 'ի Սուլթանի գահոյքն էր գրաւում մի փայլուն, ակնյայտնի և խորագէտ ձեռնարկութեամբ, որ էր տաճկահայերին ինքնավարութիւն կամ սահմանադրութիւն տալն, փոխանակ նախկին «գերագոյն ժողովին»:

Որպէսզի տաճկահպատակ հայերն կամայ թէ ապամայ, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ օտարագրի դիւանագէտների թալակը չընկնին՝ Ալի փաշան ինքը, ինքնաբերաբար՝ տաճկահայերին սահմանադրութիւն տուաւ, որպէսզի առանց այլ ևս գաղտնի և յայտնի ոստիկաններ և ժանդարմներ պահելու՝ հայերի իրանց բերանից, իրանց ճառերից և իրանց թերթերից լսէ և ճիշտ տեղեկութիւն ունենայ այն ամենի մասին, ինչ որ կատարւելու են նրանց մէջ, թող որ երեսփոխանների թւի մէջ պէտք է մտնէին Բարձր Դռան հայ ազգի պաշտօնեաները:

Այսպիսով Ալի փաշան մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնեց:

Ժ

Պոլսոյ ազատամիտ հայ երիտասարդութիւնը սահմանադրութեան առթիւ, իւր ժամանակին, շատ խօսեց ու գրեց, շատ ճառեց ու ներբողեց և նոյն իսկ ինքն իրան հեղինակ հրատարակեց Ալի փաշայի այդ հարազատ զաւակին, որի ծնած օրն և եթ նա լաւ գիտէր, որ նա, — այդ զաւակը, — բնաւ չպիտի կարողանայ երբ և իցէ զօրանալ, կազդուրւել, ոտքի կանդնել և իւր ազատ կամքովը շարժւել: Բայց այդ ինչ փոյթ:

Պոլսոյ հայութիւնը՝ նա մանաւանդ երիտասարդութիւնը շատ գոհ էր և երջանիկ, որ ամէն տարի մայիսին՝ կարողանում էր անարգել խմբել Վոսփօրի գալարագեղ, սաղարթալից ավերում և իբր թէ ազատ հայութեան ազատ երգերով՝ օղբ թնդացնել:

Լսելով այդ աղաղակները, այդ բարձրագոյ չկեցցէ ազգն ու սահմանադրութիւն՝ Ալի փաշան Վոսփօրի միւս ակից քմծիծաղով անդրադարձնում էր «կեցցէ և հայ զէվգէկութիւնը»:

Սակայն բանն այդ չէ, այլ այն, որ 'ի շնորհս Լորիս-Մելիքովի տաճկահայերը սահմանադրութիւն ստացան ի մեծ ցաւ, մինչև իսկ 'ի զայրոյթ ոռւս դիւանագիտութեան, որ սակայն տաճիկ դիւանագիտութեան, երեսից կրած այդ պարտութեամբ չխրատւեցաւ, այլ նորանոր փորձեր արաւ:

ԺԱ.

Գէորգ Դ-րդ դեռ ևս Պրուսայի Առաջնորդն էր, երբ Պետերբուրգում նրան ս. էջմիածնի ապագայ կաթուղիկոսացու էին համարում: Մատթէոսի յան-

կարծական և անակնկալ մահից յետոյ, Պօլսոյ ազգա-
յինք իրանց և ողջ տաճկահայերի ճնշող ձայներով
(որ, սակայն, մի մարդու,—Ներսէս եպիսկոպոս Վար-
ժապետեանին իբրև մի թղթատարի էին յանձնել էլ-
միածին բերելու) երկրորդ անգամ ռուս կառավա-
րութեան թեկնածուին կաթուղիկոս ընտրեցին ռու-
սահայ պատգամաւորների մասնակցութեամբ ՚ի հարկէ:

ԺԲ

Նորընտիր կաթուղիկոսը չէր ուզում Պօլսից մեկ-
նել, մինչև որ պօլսոժենիան չփոխւի, որպիսի հարցը
բարձրացած էր և՛ Մատթէոսի օրով և լրագրութիւ-
նով, մասնաւորապէս «Ժին Աւարայրի»-ով:

Կաթուղիկոսին հասկացրին և համոզեցին, որ ե-
թէ ուզում է իւր բոլոր ինդիւրները յարգւած ու կա-
տարւած տեսնել, թող նախապէս թագաւոր կայսեր
ներկայանայ: Եւ Գէորգ Դ. ներկայացաւ: Պետերբուր-
գից վերագառնալիս՝ նա ծանրաբեռնւած էր ինչ-
պէս իրաւունքներով, նմանապէս և պարսաւորու-
թիւններով:

ԺԳ

Իրաւունքների մէջ մտնում էր, ՚ի միջի այլոց,
նաև էլջմիածնում հոգևոր ճեմարանի հիմնումը և ա-
ռանց գրաքննչի «Արարատ» ամսագրի հրատարակու-
մը, որոնք և գլուխ եկան, իրականացան: Իսկ պօլս-
ոժենիայի փոփոխումը ձգձգւեցաւ... մինչև կաթուղի-
կոսի մահը: Դրա պատճառը այս էր: Կառավարու-
թիւնը առաջարկեց կաթուղիկոսին, որ նա ինքը նոր
պօլսոժենիա խմբագրէ և ներկայացնէ, ինչպէս որ իւր
նախորդ Մատթէոսն էր արել. Գէորգը պնդում էր,

որ նոր պօլսոժենիայի խմբագրութեանը պիտի մաս-
նակցեն ոչ միայն հոգևորականները, այլ և աշխար-
հականները: Եւ ոչ միայն ռուսահայերը, այլ և տաճ-
կահայերը, պարսկահայերը և հնդկահայերը:

Կառավարութիւնը առաջարկեց կաթուղիկոսին
մատնանիշ լինել այն աշխարհական անձերին թէ Ռու-
սաստանում և թէ արտաքոյ նրան, որպէս զի դես-
պանների միջոցաւ ազգարարւեն ու հրաւիրեն էլմի-
ածին: Կաթուղիկոսը պատասխանեց, որ աշխարհա-
կան պատգամաւորներին. երբ նրանք ընտրւեն, նա
ինքը իւր կողմից կը ազգարարէ և կը հրաւիրէ:

Համաձայնութիւն չկայացաւ.

ԺԴ

Գէորգ Դ.-ի ստանձնած պարտաւորութիւնների
թուումն էին ա) Սոսի կաթուղիկոսութեան հետեալ
հրատարակելն ՚ի պաշտօնէ և Կիլիկիայում ձեռնա-
դրւած եպիսկոպոսներին էլմիածնի հպատակութիւն
ընդունել տայն և բ) Կ. Պօլսում կաթուղիկոսական
փոխանորդութիւն սահմանելն և նրա իրաւասութեան
ներքոյ Բերայում, ՚ի հաշիւ ռուս դեսպանատան, մի
հայկական դպրոց հիմնելն *):

Սակայն այս պարտաւորութիւններից ոչ մէկն էլ
դուրիս չեկաւ: Եւ չեկաւ կաթուղիկոսից բոլորովին
անկախ պատճառներով:

ԺԵ

Առաջին հարցի վերաբերութեամբ՝ կաթուղիկոսը
պաշտօնական կոնդակաւ արաւ, ինչ որ խոստացած

*) Ծանօթ. Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը կառա-
վարութեան յոյսը չկարողանալով արդարացնել արդէն փակ-
ւած էր այդ ժամանակ:

էր. Կիլիկիայում ձեռնադրած ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանիցը և մի երկու ուրիշներիցը ստորագրութիւն ևս առաւ Սսի կաթողիկոսութեան հետ տեալ լինելուն: Սակայն Գէորգ Գ. ի այդ կոնդակի և վարմունքի դէմ տաճկահայք բողոք բարձին և միահամուռ ձայնակցեցին Օտեանի այն կրակոտ ճառին թէ՛ «Սիսը պէտք է պահենք, որպէսզի էլ միաժինը պահած լինենք»:—Ռուս դիւանագիտութիւնը մի անգամ ևս յաղթեցաւ: Եւ յաղթողն էր... մի Գրիգոր Օտեան, որը, սակայն, ստիպւած եղաւ ցմահ թողնել Պօլիսը:

ԺԶ

Գալով երկրորդ հարցին,—կաթողիկոսական փոխանորդութեան,—դա էլ իսափանեց Բարձր Դուռը, երբ Զալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը, իբրև կաթողիկոսական փոխանորդ, Ալի փաշայի ապարանքը մտաւ Գէորգ Գ. ի նամակը ներկայացնելու, փաշան՝ նախքան նամակի կնիքը քանդելն մտաւորապէս այս ասաց: Սիրով և յարգանքով ընդունում եմ Զեզ, իբրև հայ ազգի մի եպիսկոպոսի, բայց ոչ երբէք իբրև կաթողիկոսական փոխանորդի, որպիսի պաշտօնը՝ ինչպէս որ ցարդ վարել է, այսուհետև էլ պիտի վարէ այստեղ Կ. Պօլսում՝ նստող՝ բոլոր տաճկահայերի պատրիարքը:

Կաթողիկոսին շատ բարև գրեցէք ինձնից և ասացէք թէ՛ երբ Մատթէոս կաթողիկոսը փոխանորդութեան այս հարցը հրապարակ հանեց՝ չէ՞ որ Գէորգն էր, (այն ժամանակ պատրիարք Պօլսում), որ ինձ ասաց չափ հարցին մէջ՝ ես Ռուսիոյ մատը կը տես-

նամ: Արդ՝ այն ժամանակ Գէորգ Գ. ըզ Պօլսէն Ռուսիոյ մատ կը տեսնար, հապա ինչպէս բան է, որ նոյն մատը էլ միաժնէն տեսնել չէ կարող:

Զալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը յետ դարձաւ,

ԺԷ

Գէորգ Գ. ի ստանձնած պարտաւորութիւնների չիրականանալն՝ կառավարութիւնը վերագրում էր թէ՛ իրան կաթողիկոսին և թէ՛ առաւելապէս Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունուն, որ արդարև, որոշ ազդեցութիւն ունէր Վեհարանում և ընդհանրապէս յայտնի էր իբրև ոչ ռուսասէր: Այս պատճառաւ կառավարութեան կողմից մի հալածանք սկսեցաւ դէպ ՚ի կաթողիկոսը, նա մանաւանդ դէպ ՚ի Մանկունի եպիսկոպոսը: Հալածողների թւումն էր «Մշակ» լրագիրը, որ իւր գոյութեան օրիցն սկսած՝ դէպ ՚ի հայ հոգևորականութիւնը ու հոգևոր հաստատութիւնները մի այնպիսի դիրք բռնեց, որ կառավարութեան քաղաքականութեան նկատմամբ՝ շատ նպաստաւոր եղաւ: Հետևաբար ՚ի զուր չէր, որ «Մշակը» համարում էր «կառավարութեան օրգան, առանց սուբսիդիայի»:

Գէպքերը հետզհետէ վրայ եկան աւելի սաստկացնելու կառավարութեան կասկածը և... «Մշակի» յարձակումները:

ԺԸ

Փաղաքական որոշ ձգտումներով՝ կառավարութեանը անհրաժեշտ էր երուսաղէմում մի վանք ունենալ:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքին առաջարկու-

թիւն եղաւ՝ Ս. Յակոբայ վանքը վաճառել Ռուսներին մեծագնով։—Եւ որովհետեւ այդ բանը պատրիարքի իրաւասութիւնից վեր էր, ուստի նա մատնանիչ եղաւ Պօլսոյ պատրիարքի վերայ։ Սա էլ՝ միւլնոյն պատճառաւ, մատնանիչ եղաւ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վրայ։ Դէորդ Դ. էլ, իւր հերթում, յայտնեց, որ նա ինքը ևս անկարող է ինքնազուլս մի այդպիսի հարց վճռել, այլ հարկաւոր է համազգային ժողով գումարել ամեն տեղի հայերի ներկայացուցիչներին։

ԺԹ

Կաթողիկոսի այս հիմնաւոր և անկեղծ պատասխանը՝ կառավարութիւնը իրան համար ծանր, վիրաւորական համարեց։ Եւ էլ աւելի աչքից ձգեց կաթողիկոսին։—«Մշակը» աճապարեց և, Բաֆֆիի ստորագրութեամբ, մի շարք յօդուածներ տպագրելով՝ ապացուցանում էր Ս. Յակոբայ վանքի և միաբանութեան՝ վնասակար լինելն ազգի համար։ Եւ թէ՛ ազգին այդ մեծ չարիքներից ազատելու միակ ելքը՝ յիշեալ վանքի վաճառումն է։ Ափսո՞ս, որ «Մշակը» վանքը գնող մուշտարու անունը չէր յայտնում։

Յօդուածները, ըստ սովորականին, լի էին նախատական և վիրաւորական բառերով ու տգեղ բացականչութիւններով դէպ ՚ի հայ հոգևորականութիւնը։ Եւ կարծեմ հէնց այդ յօդուածների առթիւ էր, որ «Արարատը» «վանառուած գրիչ» անուանեց «Մշակին»։— Սա, ՚ի հարկէ, վրդովուեցաւ և «Արարատին» դատի կանչել սպառնաց, բայց դժբաղդարար չկանչեց։

Ի

Ասում ենք դժբաղդարար, որովհետեւ դատավարութեան ժամանակ շատ և շատ հետաքրքիր դօկումենտներ, փաստեր էին հրապարակ ելնելու, ծածուկ մնացած շատ իրողութիւններ էին պատմուելու սկսեալ գրաքննական ատենում տեղի ունեցած հայ խմբագիրների ժողովից, ուր ժեներալ Մաքսիմովիչ նախագահը ժողովականներին ազատամտութեան դասեր տալով՝ բացարձակ հրահանգ և արտօնութիւն էր տալիս հայ կղերին տապալելու, — այո՛, այդ պատմական ժողովից սկսեալ՝ մինչև այն զազիր պատմութիւնը, որով «Մշակը» իւր ընթերցողներից ըսկսած էր ՚ի կոպէկանոց նւէրներ հանգանակել «Օրիորդ» Մանկունուն արձան կանգնեցնելու համար»։ Բայց անցնենք մենք մտորումներին*։

ԻՍ

Նախ քան արևելեան վերջին պատերազմի ձեռնարկելն՝ ուրս դիւանագիտութիւնը բաւականին փորձեր կատարեց տաճկահայերի մէջ ևս այնպիսի խլրտումներ առաջացնել, որպիսիք առաջացրել էր Բալկանեան թերակղզու Սլաւոն փոքրիկ ազգութիւնների մէջ։ Սակայն դիւանագիտութեան ջանքերն ապարդիւն անցան։

Ճշմարիտ է՝ Իգնատիեւ դեսպանը յաջողած էր Կ. Պօլսում սուլար ստորագրութիւններով մի խնդրագիր կորզել Տաճկահայերից յանուն ուրս իշանու-

*) Տարզ գրածներս և այսուհետև գրելիներս՝ հիմնած են յիշողութեանս վրայ, ուստի թող ներեն ինձ, եթէ ժամանակագրական սխալների հանդիպին մարդիկ։

Թեան, սակայն այդ կրաւորական միջոցն ևս գործին չօգնեց:

ԻԲ

Պօլսոյ ողջ հայ մամուլը, կարծեօք «Մասիս»-ի խմբագրի—Իւթիւճեանի—Թելադրութեամբ մի օր մի այսպիսի միտումաւոր լուր հրատարակեց, իբրև թէ՛ Գէորգ Դ. յանկարծակի Սիբիր է աքսորւած և այնտեղ հացով և կվասով միմիայն կը կերակրւի՝ սուսերամերկ ժանգարմների խիստ հսկողութեան տակ:

Ողջ Պօլսը դղրդաց: Իգնատիեւիին տրւած խընդրագոյն ստորագրող ամբօխը՝ դէպ 'ի դեսպանատուն գրոհ տալով՝ խնդիրը յետ էր պահանջում: Եւ թէ՛ պէտ այլանդակ լուրը թէ 'ի պաշտօնէ և թէ՛ մասնաւոր միջոցներով հերքւեցաւ, սակայն նա իւր որոշ ազդեցութիւնը գործել պրծել էր և նպատակին հասեր:

Տաճկահայերը թէ՛ Պօլսում և թէ՛ Փոքր Ասիայում տեղերիցը շարժ չեկան. Սլաւօնների օրինակին նրանք չկամեցան հետևել:

ԻԳ

Տաճկահայ գործիչները լաւ վարւեցան արդեօք թէ՛ վատ, որ չհամակերպելով Իգնատիեւի քաղաքական ծրագրին՝ նրան եղջիւր ցոյց տւին,—գա բոլորին այլ հարց է, կարօտ թեր և դէմ՝ վիճաբանութեան: Իլխաւոր բանը նրանումն է, որ նրանք,—այդ գործիչները,—իրանց ազգայինների համար նախապատիւ և օգտակար համարեցին իրանց թագաւորին,—Օսմանեան Դահակալին—հաւատարիմ մնա-

լով՝ առանց այն էլ նրա նոյն օրերի դժւարին կացութիւնը՝ իրանց կողմից ևս չդժուարացնել:

ԻԴ

Տաճկահայ գործիչների կարծիքն ունէր նաև ամենայն հայոց կաթուղիկօսը, որ և պարզ 'ի պարզոյ յայտնեց Լորիս-Մելիքովին, երբ սա պատերազմի նախնթաց օրերից մէկում Ս. Էջմիածին ուխտի գնալով՝ կաթուղիկօսից կոնդակ էր խնդրում յանուն Փոքր Ասիոյ տաճկահայերին, որպէս զի նրանք ուսւ բանակի դէմ արդեւքներ չհանեն, այլ ձեռքներիցը եկած օգնութիւնը ցոյց տան:

—«Դժբաղդաբար,—պատասխանել էր Գէորգ Դ.—տաճկահայերը ինչպէս մինչև հիմայ օգնել են ուսւ բանակին, այսուհետև նոյնպէս կօգնեն, մանաւանդ երբ անոր (բանակի) գլուխ անցած են, տղաս. քեզ և Լաղարովի նման հայ զօրավարներ, Ուստի ինձ, կաթուղիկօսիս ալ հարկ չկայ քաղաքական այդ խաղերուն մէջ մտնալ: Ինձի միայն սա կը մնայ իմ և ազգիս կողմէն կրկնել՝ Տէր, զի՛ բազում եղեն նեղիչք իմ»:

ԻԵ

Սակայն ինչ որ Իգնատիեւի և Լորիս-Մելիքով չյաջողեցան ձեռք բերել Պօլսում և Էջմիածնում, նոյնը ձեռք բերեց ամենայն հեշտութեամբ Կովկասեան իշխանութիւնը թիֆլիզում ըստ այն ուստական առածին թէ՛ «ձուկ չեղած տեղում, խեցգետինն էլ ձկան տեղ է անցկենում»:

«Մշակ» լրագրի ջանքով թիֆլիզի հայերի կողմից մի ազրես խմբագրուեցաւ և յատուկ պատգա-

3312 84

մաւորութեամբ, որի նախագահը Գրիգոր Արծրունին էր, ներկայացրեց մեծ իշխան փոխարքային՝ թագաւոր կայսեր ներկայացնելու համար,

Ադրես տուղները կայսեր պաղատում էին իւր քաղցր ուշադրութիւնը դարձնել իրանց տաճկահայ եղբայրների վրայ:

Եւ չազատարար կայսրը իւր ուշադրութիւնը դարձրեց տաճկահայերի վրայ, պատուիրելով Բալկանեան բանակի ղեկավար մեծ իշխանին Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրութեան մէջ 16-րդ յայտնի յօդուածը ներմուծելով:

Այդ յօդուածի առթիւ՝ մեծ իշխանին անձամբ անձին խնդրել տրին նաև ներսէս պատրիարք Վարժապետեանին, միայնգամայն հակառակ իւր կամքին, գրեթէ բռնազբօսիկ կերպով, նրան Ս. Ստեֆանո ուղարկելով:

Կարծեօք իւր հէնց այս տատանող վարմունքի համար էր, որ «Մշակը» ներսէս պատրիարքին «դաւաճան» անւանեց:

Բայց մենք դառնանք Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրութեան 16-րդ յօդուածին:

ԻԶ

Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրութեան 16-րդ պարբերութեամբ, ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան Կառավարութիւնը պարտաւորուած էր ուսաց զօրքը Անատոլիայից դուրս գալուց յետոյ՝ այնտեղ բեֆօրմներ մտցնել Ռուս կառավարութեան հսկողութեան ներքին:

Այս նշանակում էր, որ Փոքր Ասիայի հայերը

տաճկաստանին հպատակ մնալով հանդերձ՝ միևնոյն ժամանակ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակն էին մտցնում ի պաշտօնէ:

Այս դրութիւնը, ինքնրստինքեան, շատ էլ նախանձելի դրութիւն չէ, նա մանաւանդ երբ յայտնի է, որ թէ տիրապետող և թէ հովանաւորող տէրութիւններից ոչ մէկի էլ հոգսը՝ իսկապէս հայերը չէին, այլ իրանց առանձին առանձին իրերահակառակ շահերը, փորացաւերը:

ԻԷ

Ռուսաստանի փորացաւը, սկզբից ի վեր, միշտ այն է եղել, որ կարողանայ այս կերպ կամ այն կերպ տիրել Փոքր Ասիային: Բայց որովհետև այդ նպատակին ուղիղ ճանապարհաւ հասնելը՝ շարունակաբար խոչընդոտների էր հանդիպել՝ ոչ այնքան թոյլ տաճիկ կառավարութեան, որքան խորամանկ Ալբիոնի կողմից, ուստի ուսու դիւանագիտութիւնը այս անգամ իւր գործելու եղանակը փոխեց:

Փոքր Ասիային տիրելու յետին նպատակը՝ նա այս անգամ հայկական բեֆօրմներով կամեցաւ պատրուակել, վարագուրել:

ԻԸ

Եւ արդարև. Ս. Ստեֆանոյի դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ՝ գաղտնի հրահանգ ուղարկեցաւ Էրզրում՝ Լազարեան ժենեռային, որ չթոյլ տայ հայերին գաղթելու և ամեն կերպ աշխատի, որ հայ ժողովուրդը այս անգամ տեղիցը չըշարժ գայ: Եւ Լազարեանը իրան ուղղւած պատուէրը ճշտութեամբ կատարեց:

Ո՞վ չի յիշում Ղարաբաղի այդ սէգ հերոսի յայտնի սրտառուչ կոչը, որով ռուս բանակի հրամանատարը, (Լազարեանը) յորդորում և խրատում էր Անատոլիայի հայերին՝ չթողնել իրանց հայրենի օջախը, իրանց պապերի ու հայրերի շիրիմները, իրանց եկեղեցիները և այլն և այլն:

Իարձեալ՝ ով չէ մտաբերում այն ներբողները, որ յիշեալ կոչի առթիւ «Մշակ»-ը, — միշտ և հանապազ փայլերի և լոյսի վրայ նետող այդ գրական թիթեռնիկը, — շուայում էր ժենեռալ Լազարեանի հայասիրութեանը, ազգասիրութեանը:

Մինչդեռ հարցը շատ պարզ էր: Լազարեանին՝ իբրև մի զինուորի հրամայեցին թոյլ չտալ հայերին գաղթելու: Եւ նա թոյլ չտուեց: Իսկ դրանից մի քանի ամիս առաջ՝ հրամայել էին ժենեռալ Տէր-Ղուկասեանին՝ գաղթեցնել Ալաշկերտի հայերին: Եւ նա գաղթեցրեց: Իեռ մի կողմ մնան նախկին գաղթականութիւններն:

Հաստատապէս չեմ կարող ասել՝ Լազարեանի՞ ազգասիրական տեսակետով թէ՛ հայկական ազգասիրական տեսակետով, կամ թերևս տաճկական ազգասիրական տեսակետով էր, որ ներսէս պատրիարք Վարժապետեանն ևս՝ ձայնակցեց Լազարեանին և զօրեղ աջակցութիւն ցոյց տուեց նրան գաղթականութիւնը խափանելու համար:

Իթ

Այսպէս թէ այնպէս պատերազմից յետոյ ռուս զիւանազիտութիւնը տաճկահայերի նկատմամբ թողեց նախկին եղանակը: Առաջ նա տաճկահայերին

գաղթեցնում էր (նորանուած երկիրները մշակելու, զարգացնելու համար), այժմ գաղթականութիւն խանգարում է, չէ թոյլ տալիս:

Պատճառ.

Պատճառը նախ և առաջ այն է, որ մշակելու և զարգացնելու նոր երկիր առ այժմ չկայ: Եւ երկրորդ՝ որ ամենագլխաւորն է՝ տաճկահայերը պէտք է իրանց հայրենիքում մնան, որպէս զի կարելի լինի նրանց համար ընթրօրհներ պահանջել աաճիկ կառավարութիւնից:

Քրիստոնեայ տարրից իսպառ դատարկած մի երկրի համար՝ ինչ առիթ գտնել և ընթրօրմ պահանջել: Եւ ո՞ւմ համար պահանջել: Ո՛չ, տաճկահայերը թող այս անգամ տեղերիցը չչարժւին, դիւանագիտութեան համար անհրաժեշտ է:

Միտքս պարզեմ:

Լ

Մենք տեսանք, որ վերջին արևելեան պատերազմին ձեռնարկելուց առաջ ռուս զիւանազիտութիւնը շատ աշխատեցաւ՝ տաճկահայ տարրին ևս ոտքի հանելու, Տաճիկ տիրապետութեան դէմ նրան ապստամբեցնելու:

Սակայն զիւանազիտութիւնը յաջողութիւն չըգտաւ: Ոչ մի արդիւնք չարտագրեցին նմանապէս «Մշակ»-ի այն ամեն թմբկահարութիւններն ու գրգռչութիւնները, որ պատերազմի տեղութեան ժամանակ շարունակ անում էր այդ թերթը, իբր թէ՛ տաճկահայերը արդէն ոտքի են կանգնել, իբր թէ՛ Վանայ բերդի վրայ ուժեղ յարձակումներ են գործւել, իբր

Թէ՛ յարձակուող հայ կտորիճներէցը 70 և աւելի զոհեր են եղել և այլ այսպիսի առասպելներ ու զառանցանքներ, որոնք,—կրկնոււմ ենք,—այնուամենայնիւ չկարողացան հայերի մէջ խլրտիւն առաջ բերել Կովկասոււմ կամ Տաճկաստանոււմ:

ԼԱ

Սակայն դրանով դիւանագիտութիւնը չվհատեցաւ: Այլ խլրտիւնների առաջացնելը թողեց ապագային, մինչև պատերազմի վերջանալուն: Եւ արդարև հէնց որ պատերազմը վերջացաւ՝ Ս. Ստեփանօյի զաշնագրոււմ յօգուս քանկահայերին իբր թէ՛ դուրս եկաւ 16-րդ պարբերութիւնը, որով բեֆօրմներ պահանջելու և նրանց իրագործման վրայ հսկելու իրաւունքը ձեռք բերեց, կորդեց ուսև կառավարութիւնը՝ իւր զօրքի ոտքերի տակ տապալուած հակառակորդից:

Իրաւունք ձեռք բերելով հանդերձ՝ ուսև կառավարութիւնը շատ լաւ իմանոււմ էր, որ Բարձր Դուռը յօժարակամ բեֆօրմներ չի մտցնել: Գիտէր և այն, որ տաճիկ կառավարութիւնից՝ լոկ պահանջ անելուցն ևս՝ բան չի դուրս գալու: Այլ հարկաւոր է գործնական միջոցների դիմելը:

ԼԲ

Միջոցներից ամենալաւը համարեցաւ Փոքր Ասիայի հայերի մէջ խլրտիւն առաջացնել՝ Կովկասի հայերի միջոցաւ: Ուստի և որոշեցաւ ուսևահայերից կամաւորների խմբեր կազմակերպելով՝ ուղարկել Տաճկահայաստան: Եւ ահա Թիֆլիզոււմ և գաւառական յայտնի քաղաքներոււմ սնկի պէս սկսան բանել:

հայկական կենդրոնական և գաւառական կօմիտեաներ: Դրանք փոքր և մեծ կամաւորների խմբեր կազմեցին, զինեցին և սահմանն անցկացրին: Իսկ սահմանապահ զօրքերը զաղտնի հրահանգ ստացան՝ կազմ և պատրաստ լինել և անմիջապէս սահման անցնել, հէնց որ այն կողմոււմ խլրտիւն ծագի և սուր կերպարանք ստանայ:

ԼԳ

Կենդրոնական կօմիտեաի հոգին, ղեկավարը ժենեւայ Տէր-Ասուլաժատրեանը և Գրիգոր Արծրունին էին:—Իսկ գաւառական կօմիտեաները ղեկավարոււմ էին զանազան երիտասարդների ձեռքաւ, որոնցից շատերը ցարդ կենդանի են և գործոււմ են «Դաշնակցութեան» գործիչների շարքոււմ թէ՛ մեր կողմերոււմ և թէ՛ արտասահմանոււմ: Յիշեալ երիտասարդների շարքոււմն է եղել և այս տողերի գրողը*):

Մեր այժմեան, այսպէս ասած, պաշտօնական «Դաշնակցութիւնը»,—ինչպէս յետոյ կը տեսնենք,—կազմակերպուել է ուշ, 1900 թուականին, բայց նրա հիմքը դրւած է, նա անպաշտօն կերպով կազմուած Ս. Ստեփանօյի զաշնագրի ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ:

Եւ կազմուած, հիմնաւորուած է Կովկասեան իշխանութեան գաղտնի թելադրութեամբ, նրա անպաշտօն աշակցութեամբ:

ԼԴ

Այս ասելով՝ մեր մտքովն անգամ չի անցկենոււմ

*) Տես «Լուսնայ» № 4 -1906. «Յիշողութիւններ» յօդ.

որ և է սուներ ձգել մեր հին և նոր գործիչների յիշատակի և անւան վրայ:—Ո՛չ, քաւ լիցի: մենք գիտենք, քաջ համոզւած ենք, որ նրանք ամենքն էլ ոգեւորւած են եղել և հիմայ էլ ոգեւորում են ազնիւ զգացմունքներով: Նրանք գործել են, նրանք զոհւել են իրանց տաճկահայ եղբայրներին օգնելու սուրբ գաղափարով:

Այս ճիշտ է, ինչպէս 2 անգամ 2 անում է 4: Բայց ճիշտ է և այդ ամեն գործունէութիւնը, այդ ամեն բարոյական և անձնական-նիւթական շահաբերութիւնը՝ կատարւած է յօգուտ և 'ի շահ ուսս քաղաքականութեանը և եթ:

Այս ճակատագրական երևոյթը 200 տարուց 'ի վեր ծանրացել է մեզ վրայ: Եւ դեռ շարունակում է ծանրանալ:

Դառնանք հարցին:

ԼԵ

Անգլիան շատ լաւ հասկանում էր, թէ ինչնպատակաւ ուսական դիւանագիտութիւնը Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրի մէջ ընփօրմների պահանջ դրեց տաճկահայերի օգտին և ընփօրմների վրայ հսկելու իրաւունք ձեռք բերեց:

Ուստի և Լայպպը,—Կ.Պօլսոյ անգլիական դեսպանը,—անմիջապէս ձեռնարկեց 16-րդ յօդւածի չեզոքացմանը ուսական ազդեցութիւնից:

Դեսպանը նախապէս Սուլթանի հետ տեսակցելով և նրա հաճութիւնը ստանալով՝ հրապարակ հանեց հայ պատւիրակների Եւրոպա ուղղւորելու և Բերլինի վեհաժողովին ներկայանալու հարցը:

Ինչպէս յայտնի է՝ պատւիրակներն էին՝ Մկրտիչ

Եպիսկոպոս (այժմեան Վեհափառ Կաթողիկոսը), Խորէն Եպիսկոպոս Նարպէյ, Մինաս Չերազ և Փափազեան:

1.9

Կ.Պօլսոյ հայ ժողովրդին այնպէս էին հասկացրել, իբրև թէ պատւիրականութիւնը Եւրոպա գնաց Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ և իբրև թէ՝ պատւիրակութեան ու պատրիարքի՝—Ներսէս Վարժապետեանի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւնները՝ կատարում են Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ:—Մինչդեռ պատւիրակների ամեն մի քայլափոխը, նրանց տեսակցութիւններն ու խօսակցութիւնները եւրոպական քաղաքագէտների հետ, մասնաւորապէս Նարպէյի խօսակցութիւնը Պետերբուրգում իշխան Գորչակով կանցլերի հետ և նրանց ուղարկած ու ստացած, նոյն իսկ ծածկազիր, հեռագիրների բովանդակութիւնը՝ աւելի ճիշտ և աւելի մանրամասն կերպով անգլիական դեսպանին և Բ. Դռանն էին յայտնի՝ քան Հայոց պատրիարքին և հայ ժողովրդին:

Վերջիններս մի տեսակ մանեքէնի պաշտօն էին կատարում Անգլիայի և Բ. Դռան համար:

ԼԵ

Մասնաւոր շրջաններում էլ, լրագրութիւնում էլ շատ անգամ խօսւած ու գրւած է, թէ հայկական հարցը փչացնողը Անգլիան է եղել. թէ՛ եթէ որ 16-րդ յօդւածը Բերլինում չյեղաշրջւէր՝ Ռուսաստանը վաղուց ընփօրմներ մտցրած կը լինէր Տաճակհայաստանում:—Մասնաւորապէս «Մշակը» այս կէտը շատ է շօշափել ու պաշտպանել ոչ միայն Գրիգոր

Արժրունու, այլ նա և այժմեան խմբագրի—պ. Քա-
լանթարի օրով:

Ի հարկէ ամեն ոք ազատ է իւր կարծիքն ունե-
նալ և նրան պաշտպանել: Բայց պնդել թէ Ռուսաս-
տանը բեֆօրմներ չհարցը բարձրացրեց բեֆօրմների
համար և յատկապէս տաճկահայերի օգտին՝ նշանա-
կում է իսպառ անտեղեակ լինել ռուսական քաղա-
քականութեան ոգւոյն ընդհանրապէս և մեր ազ-
գի վերջին երկու դարերի պատմութեանը մասնա-
ւորապէս:

ԿԸ

Երբ Անգլիան հայ պատերազանութիւն էր ու-
ղարկել տալիս Բերլին՝ նպատակը բեֆօրմների գործը
փչացնելը չէր, այլ ռուսաց ազդեցութեան ջնջելն էր
(և այդպէս էլ եղաւ) գէթ դաշնագրով: Եւ երբ որ
Արդիւ Համիդ Սուլթանը Լայարդի խորհրդին համա-
կերպում էր՝ իրան մտքումն այն ունէր թէ՛ թող առ
այժմ որսը Ռուսաստանի ճանկից ազատուի, այնուհե-
տե բեֆօրմներ մտցնելն ու չմտցնելը կախած կը
լինի եւրոպական տէրութիւնների մրցակցութիւնից:
Իսկ եւրոպական մրցակցութիւնից օգտուելու, նրանից
մեծապէս շահուելու մէջ՝ Օսմանեան խորամանկ դա-
հակալը հօ խամ չէր:

Գալով Ռուսաստանին՝ եթէ նրա էլ նպատակը
Տաճկահայաստանը չէր, այլ տաճկահայերը,—նա միշտ
կարող էր յօգուտ վերջիններիս բեֆօրմներ պահան-
ջել՝ նոյն իսկ Բերլինի դաշնագրութիւնից յետոյ՝ իբրև
մինը նոյն դաշնագրին ստորագրողներից:

Ընդհակառակը՝ փաստեր կան, որ Ռուսաստանը

քանիցս անգամ՝ հակառակեցաւ Տաճկահայաստանում
բեֆօրմներ մտցնելուն: Ռուսաստանը մինչև անգամ
հանդիսաւոր կերպով իւր արտաքին գործոց նախա-
րարի բերանով հրատարակեց ՚ի լուր աշխարհի թէ՛
«իրան հարկաւոր է Տաճկահաստանը, միայն թէ ա-
ռանց հայերի»:

ԿԹ

Լաբանով—Ռաստոփսկու վերջին բառերն շատ և
շատ նշանակալից են:—Եւ ցոյց են տալիս, ուղղակի
մատնում են Սասնոյ և առհասարակ տաճկական միւս
հայաբնակ վայրերի, նոյն իսկ Պոլսոյ հայերի համար
արեան բաղանիքներ սարքողին,—Եւ, յիրաւի, այն
օրից երբ Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդու-
ածը Բերլինում 61-ի փոխարկւեց, այսինքն՝ երբ հայ-
կական հարցը՝ ռուսական հարցի փոխանակ՝ միջ-
ազգային հարց դարձաւ,—հէնց այն օրիցն ՚ի վեր
ռուսաց քաղաքականութիւնը դէպի մեզ՝ հայերս բո-
լորովին փոխւեցաւ: Եւ հրապարակ հանւեցաւ հայե-
րիս ջնջման ծրագիրը: Այդ ծրագրի ֆազերին հետ
մենք հետզհետէ կը ծանօթանանք այսուհետեւ:

Խ

Ս. Գրքում մի այսպիսի ասացած կայ թէ՛ «դէք
միմեանց հակառակ են, բայց ՚ի կորուստ մարդկանց
միաբանին»:

Դարերից ի վեր միմեանց թշնամանող, միմեանց
հալածող, միմեանց համար զուբ և հոր փորող ռուս
և տաճիկ դիւանագէտները, Բերլինի վեհաժողովից
յետոյ, յանկարծ միացան, մտերմացան... մի բուռ
հայութիւնը բնաջինջ անելու համար:

Պատճառ:

Պատճառներ կային:

ԽԱ.

Ռուս կառավարութեան պատճառը այս էր, որ
 ա) հայերը և նրանց կաթողիկոս Մատթէոսը՝ ռուս
 և հայ եկեղեցիների միացման գործը խանգարել
 էին. բ) Ալի փաշայի տւած «Ազգային Սահմանադրու-
 թիւնը» սիրով ընդգրկելով՝ ապագայ Լորիս-Մելի-
 քօյնների և Զալալեանների ապագայ և գաղտագողի
 ձեռնարկութիւնների հանդէպ պատնէշ էին քաշել
 տւել. գ) վերջին արևելեան պատերազմի նախընթաց
 օրերում՝ ռուս դիւանագիտութեան յայտնի և գաղտ-
 նի հրաւէրների հանդէպ խուլ և համր էին ձեռացել,
 մինչև իսկ եղջիւր ցոյց տւել, և վերջապէս դ) պա-
 տերազմից յետոյ՝ անգլիական դեսպանի խորհրդին
 անսայով և վեհաժողովին հայ պատերազմութիւն
 ուղարկելով՝ ռուս քաղաքականութեան ունեցած ծրա-
 գիրը ճաճկահայաստանի վերաբերութեամբ՝ յեղաշրջ-
 ւելու քարուքանդ լինելու առիթ էին տւել Բեր-
 լինում:

ԽԲ

Ամբողջ երկու հարիւր տարի, մերթ գիտակցօ-
 րէն, մերթ անգիտակցօրէն, ռուսաց շահերին ծառա-
 յող մի ժողովուրդ՝ այժմ անհաւատարմութեան նշան-
 ներ է ցոյց տալիս և նախկին, սովորական վստահու-
 թեամբն ու հյութեամբը չէ գալիս և մեր գիրկը չէ
 ընկնում, — ռուսի թող կորչի նա, այդ ժողովուրդը,
 որ ինձ թողած Անգլիայի խորհրդին ու օգնութեանն
 է դիմում:

Այդ դիմումը այդ ժողովուրդը ինքնուրոյնաբար,
 գիտակցաբար է անում թէ՛ այրոց թելադրութեամբ և
 առանց գիտակցութեան ու խորը կշռադատութեան, —
 դա միևնոյն է ինձ համար:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում ռուս
 կառավարութիւնը՝ երբ իւր բարեկամական ձեռքն էր
 մեկնում դէպ ՚ի տաճիկ կառավարութիւնը,

ԽԳ

Վերջինիս համար ռուսաց առաջարկութիւնը մի
 կատարեալ երկնային մանանայ էր: Ուստի և Կարմիր
 Սուլթանը ապաճարանօք բռնեց այդ բարեկամական
 ձեռքը և պինդ սեղմեց՝ միևնոյն ժամանակ՝ մեկնո-
 զի փոփոխամտութեան, միամտութեան վրայ մտքումը
 պինդ ծիծաղելով:

Հայութեան ջնջումը՝ օսմանցիների համար՝ հա-
 մահաւասար էր ռուսաց և նրանց դարաւոր քաղա-
 քականութեան ջնջմանը՝ նրա վրայ խաչ քաշելուն
 Փոքր Ասիայում: Որովհետև հայերը ռուսաց քրիստո-
 նեայ լինելուցը հրապուրելով ու խրախուսելով մի
 կատարեալ գործիք էին դարձել նրանց ձեռքին: Նը-
 րանք նրանց լրտեսներին ու տօպօգրաֆներին շարու-
 նակ և անարգել պտտացնում էին Փոքր Ասիայի այս
 և այն մասում նախ քան պատերազմների հրատարա-
 կումը: Իսկ պատերազմների ժամանակ՝ ռուս բանակ-
 ներին ուղղակի առաջնորդ և ուղեցոյց էին լինում,
 կրօնական հանդէսներով նրանց դիմաւորում, նրանց
 առատ պաշար մատակարարում և այլն. և իրանց
 ստրուկ և ռայա տեղով՝ յանկարծ միջազգային ժո-
 ղովների և դաշնագրերի մէջ ևս՝ ձայն ու տեղ են

ստանում ու գրաւում: Եւ ո՞վ է իմանում, թէ նրանց երեսից և նրանց անունից դեռ ի՞նչ տեղակ խաղեր են խաղալու մեր, — տաճիկներիս, գլխին ընչաքաղց եւրոպացիք:

ԽԴ

Հինգ հարիւր տարի լուռ ու մունջ, խաղաղ, գլխակոր, հյու և հաւատարիմ կերպով ծառայելուց յետոյ՝ յանկարծ այսքան և այսպիսի փոփոխութիւն, — ոչ, այլ ևս մեզ պէտք չէ այդ ժողովուրդը, թո՛ղ, ուրեմն, կորչի:

Նա մանաւանդ որ դրա կորստեան, ջնջման գործումը՝ միայնակը և պատասխանատուն միայն ես չեմ, այլ և դրանց երէկւայ և նախընթաց օրւայ պաշտպանը, — Ռուսաստանը:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում տաճիկ կառավարութիւնը՝ երբ համակերպում էր ռուս կառավարութեան ծրագրին:

Կաթնատու կովը՝ երբ իւր տիրոջը այլևս կաթ չէ տալիս և մինչև անգամ կթողին քացի է տալիս, — տիրոջ համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում անել, եթէ ոչ մորթել այդ կովը:

Եւ ռուս ու տաճիկ քաղաքագէտները իրանց դանակները սրելով՝ ընկան այդ հայկան հայի ջանին և ձեռնարկեցին նրա մորթոտմանը:

ԽԵ

Ո՛չ Մատթէոս և ոչ էլ Գէորգ կաթողիկոսները չարդարացրին՝ ռուս կառավարութեան իրանց վրայ դրած քաղաքական յոյսեր:

Այդ դեռ բաւական չէր:

Նրանք ռուսատեցութեան ակնյայտնի ապացոյցներ ցոյց տւին՝ շատ անգամ արհամարհելով պօլոթեհիան և կառավարութեան երբեմնական մասնաւոր հրահանգները, որոնք հակառակ էին հայ ժողովրդական եկեղեցւոյ ոգւոյն և շահերին,

Դարձեալ՝ այդ երկու կաթողիկոսները՝ իրանց հիմնած դպրոցներով ու ձեւարանով ռուսահայերի մէջ՝ նրանց մայրենի լեզւին ու գրականութեան ծաղկմանն ու զարգացմանը զգալի զարկ տւին:

Վերջին հանգամանքը մանաւանդ՝ կառավարութեան աչքում շատ փտանգաւոր թւաց: Ուստի իւր զայրոյթը նա ամենից առաջ՝ դրանց վրայ թափել փորձեց:

ԽԶ

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս «Մշակը» հաւատարիմ մնալով իւր դերին, չարաչար յարձակումներ սկսեց գործել հայ դպրոցների վրայ, որոնք, ի հարկէ, թերութիւններ, պակասութիւններ ունէին, բայց երբէք արժանի չէին այն բուռն կատաղի և անզուսպ հայհոյութիւններին, որոցմով «Մշակը» վարկաբեկ անում: Կոտրում էր այդ դպրոցները հայ ժողովրդի աչքում:

«Մշակը» բանն այնտեղ հասցրեց, որ պահանջում էր թէ՛ հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների դռները բաց պէտք է լինի ոչ միայն այլակրօն հայերի, — կաթողիկոսների, լիւստերականների և մու-

սուլմանների, — այլ նաև ամեն մի այլազգիի, — թուրքի, ռուսի, քրդի. վրացու, առաջ*):

Արծրունու այս միտքը՝ այն ժամանակեայ հայ երիտասարդութիւնը հայ ազատամտութեան թագն ու պսակն էր համարում: Իսկ կառավարութիւնը այդ մտքի վրայ՝ իւր կազմած մօտակայ ձուլման ծրագրի հիմքն էր կառուցանում:

Ինչ և իցէ:

ԽԵ

Վերևում յիշեցինք, որ Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսներից կառավարութիւնը խէր չտեսաւ:

Ժամանակները փոխւել էին: Փոխւել էին և մարդկանց գաղափարները: Ժողովրդեան աչքում հոգեորականութիւնը իւր նախկին հմայքը այլ ևս չունէր: Այնպէս որ այն ահագին ծառայութիւնները, որ կառավարութեանը մատուցել էին Յովսէփ Երկայնաբազուկ, Ներսէս Աշտարակեցի և Աղուանից մի քանի կաթողիկոսները. — այդպիսի ծառայութիւնները այլ ևս չէին կարող մատուցանել ոչ Մատթէոսը և ոչ էլ Գէորգը, եթէ նոյն իսկ շատ էլ ցանկանային:

Միւս կողմից՝ տէրութեան սահմանները շատ ա-

* Այդ կողմից «Մշակը» և նրա ղեկավարները անհամեմատ աւելի յառաջադէմ էին, քան մեր այժմեան «Ալիք — Զանգակն» և նրանց ղեկավարները, որոնք Էջմիածնի կենդր. ժողովում, ինչպէս յայտնի է, որոշեցին հայ գպրոցների դռները բանալ միմիայն այլազաւան հայերի առաջ: միմիայն և ոչ թէ նաև այլազգիների: — Միւս կողմից՝ ժամանակակից ազատամիտ հայ երիտասարդութիւնը՝ իւր նախորդից նրանով գերազանցեց, որ որոշեց թէ՛ հայ եկեղեցական կայուածքից պէտք է անխտիր օգտուին և թուրքերը, և քրդերը, և արաբները:

առջ էին գնացել՝ հիւպատոսների և քաղաքական ազենտների համար նորանոր տեղեր և ասպարէզներ էին բացւել: Այնպէս որ մի հայ կամսարական հիւպատոս, օրինակի համար, Վանում և նրա շրջակայքում կառավարութեան օգտին աւելի շատ բան կարող էր անել, քան Էջմիածնում նստած մի կաթողիկոս:

ԽԸ

Կաթողիկոսը անհրաժեշտ էր, որպէսզի նրա կոնդակով, նրա այս կամ այն կերպի ու եղանակի ազդեցութեամբ՝ տաճկահայ ժողովուրդը, հարկաւոր դէպքում, ոտքի կանգնէ և կառավարութեան ածած գուռուկովը պարէ:

Այժմ կաթողիկոսներից ոչ պակաս ազդեցութիւն են գործում ժողովրդի վրայ գրականութիւնը, մամուլը:

Ուրեմն թող մէջտեղից վերանան «սևագլուխները», «փտտած պահպանողականները» «նեխած կղերամիտները» և հրապարակ իշնեն «ազատամիտները», «յառաջադիմականները», «կօսամօպօլիտները», — թող գան և գործեն հրապարակախօս «Մշակ»-ներն ու «Խենթ» — «Կայծեր» շարադրող վիպասաններն: Եւս և՛ դրանց երկնած ու ծնած կենդրոնական և գաւառական կօմիտեաներն ու Տաճկահայաստան ուղևորւող կամաւորների խմբերն:

Որոշւեցաւ՝ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը՝ ամփոփել և կաթողիկոսին համարելով վանահայր՝ նըրա վրայ այսուհետև նայել իբրև ռուսահայերի կրօնական գործերի պետի, ղեկավարի վրայ:

Տաճկահայ եպիսկոպոսներից կաթողիկոս բերելու քաղաքականութեան վրայ՝ խաչ քաշել:

ԽԹ

Դեռ ևս Գէորգ կաթողիկոսը կենդանի էր, որ բարձրագոյն կարգադրութիւն եղաւ՝ նրա իրաւասութիւնից վերցնել եկեղեցական ծխական դպրոցները և յանձնել լուսաւորութեան նախարարի իրաւասութեանը:

Սակայն Ներսէս պատրիարքի բողոքի վրայ՝ Իգնատիեւ գեօպանը միջամտեց և Կայսր Աղէքսանդր II մի նոր հրովարտակով վերականգնեց կաթողիկոսի իրաւունքը դպրոցների վրայ՝ առնելով 'ի նկատի գլխաւորապէս երեք հանգամանք:

Ծ

Դրանցից առաջինն այն էր, որ Բալկանեան թերակղզու վրայ քաղաքական հորիզոնը արդէն սկսել էր մթազնել: Եւ հետզհետէ կուտակուում էին այն ամպերը, որոնք ամենակարճ ժամանակից զկնի, վերջին արևելեան պատերազմով պայթեցան վերջ 'ի վերջոյ:

Երկրորդ հանգամանքը այն էր, որ կաթողիկոսը ազդարարել և զգուշացրել էր թեմերի Առաջնորդներին, որ սրանք յօժարակամ դպրոցները չը յանձնեն, այլ միմիայն ուժի առաջ տեղի տան:

Այդ այն դժբաղդ օրերն էին, որ հայ մամուլը և մասնաւորապէս ազատամիտ «Մշակ»-ը Ձաքարիայի նման պապանձուել էին և միմիայն «կղերական» «Արարատն» էր, որ բաց ճակատով կուում էր կառավարութեան քաղաքականութեան դէմ դպրոցների

վերաբերութեամբ: Կուուողների պարագլուխը Մանկունին էր:

Վերջապէս երրորդ հանգամանքն այն էր, որ թէպէտ կառավարութիւնը այլ ևս կորցրել է իւր հաւատը Գէորգ Դ.-ի վրայ, բայց և այնպէս յոյս ունէր, որ գուցէ կարելի լինի այս կամ այն կերպ, մի օր, շուռ տալ, գրաւել այդ «փառասէր» կաթողիկոսին, թէ որ... Մանկունի եպիսկոպոսը էջմիածնից հեռանայ:

ԾԱ

Փոխարքայ մեծ իշխանը այդ մասին, մի օր, էջմիածնի վեհարանում նախաճաշիկի վրայ՝ անձամբ յայտնեց կաթողիկոսին իւր դժգոհութիւնը առ այն, որ չնայած իրան՝ փոխարքային քանիցս անգամ արած առաջարկութեանը՝ նորին սրբութիւնը շարունակում է պահել ս. էջմիածնում Մանկունի եպիսկոպոսին:

Գէորգ Դ., իւր հերթում, իւր դժգոհութիւնը յայտնեց փոխարքային՝ կառավարութեան բռնած գիրքի վերաբերմամբ դէպ 'ի ինքը, որին կառավարութիւնը ուզում է զրկել 'նաև՝ իրան փոքրաւորը՝ ծառան ընտրելու իրաւունքից:

'ի վերայ այսր ամենայնի՝ Մանկունին ստիպւած եղաւ էջմիածնից հեռանալ, որպէս զի «գնդակահար չլինի», ինչպէս որ պատերազմի տարին սպառնացած էր փոխարքան իւր վերջին ազդարարութիւնը Թիֆլիզից էջմիածին անելիս:

ԾԲ

Մանկունու հեռանալուց յետոյ՝ անմիջապէս կար-

գաղթութիւնն եղաւ՝ այդ եպիսկոպոսի վերստին մուտքը Ռուսաստան արգելել:

Սակայն որքան մեծ եղաւ Ստարուէլսկու (որ Կովկ. գլխաւոր կառավ. մեծաւորն էր) զարմանքն ու զայրոյթը, երբ պատերազմը վերջանալուց յետոյ՝ Մանկունին յանկարծ էջմիածնում բուսաւ էլի:

Կարծես հայրենիքը վտանգի մէջ լինէր. սկսեցան բանակցութիւններ, ծածկագրեր, դեսպանատների և մաքսապետների մէջ իրարանցում:

Վերջ 'ի վերջոյ՝ Կովկասի մեծ բիւրօկրատի առաջ՝ Պոլսոյ դեսպանատան և Փօթիի մաքսատան փոքր բիւրօկրատները նրանով արգարացան, որ իրանք բաց են թողել ոչ թէ Մանկունի եպիսկոպոսին, այլ Վահրամ եպիսկոպոսին:

Անեկզօտային բնաւորութիւն կրող այս հաստատ իրողութիւնը՝ ամենալաւ ապացոյց է ուս բիւրօկրատիայի խելքի և իմաստութեան չափին,

Անցնենք խնդրոյն.

ԾԳ

Գէորգ Դ. մինչև իւր վերջին շունչը հաւատարիմ մնաց իւր հայեացքներին:

Նրա մահւանից յետոյ՝ արդէն մեր զպրօցների բաղդը վերջնականապէս պէտք է վճուէր:

Կամ պէտք է փակւէին նրանք և կամ կառավարութեանը յանձնուէին:

Բանակցութիւններ սկսուեցին կառավարութեան և էջմիածնի Սինօզի մէջ:

Կովկասեան ուսումն. Նրլանի Հոգաբարձու Եանօսկին իւր բոլոր հանձարը գործ դրեց յափշտակ-

ման քաղաքականութիւնը՝ իրաւական հօդի վրայ դնելու: Մանկավարժական ասպարէզում Գորչակովի հոգևոյն ու ուղղութեամբը ընթացող այդ բիւրօկրատը մինչև իսկ չխանցց զրպարտութիւն, շառ ճգել էջմիածնի վրայ:

Սակայն նոյն «կղերական» «Արարատը» քաղաքացիական քաջութիւն ունեցաւ (երբ աշխարհիկ հայ մամուլը դարձեալ պապանձւել էր) պաշտօնական փաստերով ջախջախել Եանօսկու զրպարտութիւններն:

Կառավարութեան և Սինօզի մէջ եղած բանակցութեան հետեանքն այն եղաւ, որ Մայր Աթոռի միաբանութիւնը՝ տեղապահ Բաբամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ՝ չընդունեց կառավարութեան առաջարկը և... դպրօցները փակւեցան:

ԾԴ

Այնուհետև փոխարքայի պալատում «իշխանք ժողովեցան 'ի միասին» պատժելու և պատուհասակոծ առնելու էջմիածնի «ըմբօստ», «բունտովչչիկ» միաբանութիւնը:

Այդ ժողովում մի անգամ ևս երևաց, որ ամբողջ հայութիւնը իւր մատին փաթաթման անել ճշգտող ուս բիւրօկրատիան, ոչ միայն Վահրամ և Մանկունին մի և նոյն անձը լինելը չէ իմանում, այլ և այն էլ չէ իմանում, որ հայ կուսակրօնութիւնը իւր աղքատիկ գոյութիւնը պահում է իւր աղքատիկ ժողովրդի լուսմաներով, այլ ոչ թէ արքունի գանձարանից իբր ստացւած ուժիկներով,

Եթէ այդ ժողովի մէջ հայ պաշտօնեայ,—կար-

ծեմ Ամբարդանովի,—չինէր, թերևս «իշխանների» ժողովը, համակերպելով Եանովսկու արած մեծ գիւտին, միայն վճռէր «հայ կուսակրօն հոգևորականութիւնը զրկել ռոճիկներից»:

Իպրոցները մօրթելուց յետոյ՝ կառավարութիւնը իւր դանակի բերանը շուռ տւեց դէպ 'ի կաթուղիկոսութիւնը:

ԾԵ

Իէորդ Իւին յաջորդացու ընտրող ժողովի նախագահը,—տեղապահ Մակար Արքեպիսկոպոսը.— իւր ճառի մէջ բաւականին պարզ կերպով հասկացրեց պատւիրակներին կառավարութեան որոշումը կաթուղիկոսութեան մասին:

—«Եթէ ուզում էք,—մտաւորապէս այս էր ասում տեղապահը,—որ ազգի կաթուղիկոսը միմիայն ուսսահայերիս ներքին՝ եկեղեցական գործերին նւիրէ իրան,—ընտրեցէք այս եպիսկոպոսներից (ցոյց տալով ուսսահայ եպիսկոպոսներին), որին որ ուզում էք: Նրա մասին ես երաշխաւորում եմ ձեզ: Իսկ եթէ ուզում էք, որ ձեր ընտրելին ամբողջ հայ ազգի կաթուղիկոսը լինի և ողջ ազգի հոգւերին նուիրուի,— ապաքէն ընտրեցէք այն հոյակապ անձին, որ եւրօպական պետութիւնների դռները բազխեց և մեր ազգի մեծամասնութիւնը կազմող մեր տաճկահայ եղբայրներին համար՝ իրաւունք և արդարութիւն հայցեց: Ընտրեցէք սրբազան Ներսէս պատրիարքին»:

Եւ Ներսէսը ընտրւեցաւ Բայց նա դարձեալ հրաժարւեցաւ, ինչպէս որ ընտրութիւնից առաջ էլ հրաժարւած էր:

ԾԶ

Ներսէսի ընտրութեան հետևանքն այն եղաւ, որ Մայր Աթոռի գահը՝ մի տարի ևս թափուր մնաց և նրա,—Ներսէսի,—մահը աւելի շուտ տեղի ունեցաւ, քան թէ սպասոււմ էր:

Ահա թէ ինչու:

«Մշակ»-ի խմբագրին պատկանեալ Թիֆլիզի յայտնի Արժրունու քարվանսարայի վրայ՝ մեծաքանակ պարտք կար դիզւած:

Իրիզօր Արժրունին ոչ մի հնար չէր գտնում պարտքը թափելու:

Հէնց որ Ներսէս պատրիարքին կաթուղիկոս ընտրեցին՝ կարծեօք Համբարձում Առաքելեանի ստորագրութեամբ՝ «Մշակ»-ը մի քանի յօդւածներ բաց թողեց, որոցմով հրաւիրում էր ուսսահայերին իւր քարվանսարայը 600,000 ռուբլիով գնել և յանուն նորընտիր կաթուղիկոսին՝ ս. Էջմիածնին նուիրել:

Այս առաջարկը, որ ինքն ըստ ինքեան մի անմեղ և խելացի առաջարկ էր, հայութեան դէմ զինւած քաղաքագիտութիւնը ուրիշ կերպ մեկնեց: Մինչև իսկ այդ առաջարկութիւնում խորամանկ Ալբիոնի մատը տեսան դիւանագիտութեան խիկարները:

Շաքարի լուրջ հիւանդութեամբ տառապող Ներսէս պատրիարքը՝ կայսերական պալատ հրաւիրեցաւ՝ իւր անունով իբրև թէ արգէն Թիֆլիզում հանգանակւած 600,000 ռուբլու գործադրութեան մասին բացատրութիւն տալու:

Փատիշահի խիստ նկատողութեանը՝ Ներսէս թէպէտ և վայելուչ պատասխան տւեց, սակայն դառ-

նալով պատրիարքարան՝ անկողին մտաւ և... այլ ևս չվերկացաւ:

ԾԷ

Ներսէսի հրաժարականն ու մահը՝ որքան որ վիշտ պատճառեցին հայութեան սրտին, թէ տաճիկ և թէ ռուս կառավարութիւններին, ընդհակառակը, շատ ուրախացրին:

Եւ թէպէտ երկու իսկ կառավարութիւններն ևս՝ Ներսէսից ոչ մի առանձին երկիւղ չունէին, բայց և այնպէս շատ անախորժ բան կը լինէր՝ ողջ Եւրոպային յայտնի եղող, նրանց գեսպաններին այցելող և նրանց այցելութիւնները ընդունող պատրիարքին էջմիածին բերել և իբրև ամենայն հայոց կաթողիկոս, ենթարկել Սինոդի պրօկուրօրի և էջմիածնի գաւառապետի ընկերակցութեանը, հսկողութեանը:

Այս առաջինը:

Երկրորդը՝ Ներսէս պատրիարքը խելքը գլխին մարդ էր, խոհեմ, չըջահայեաց, անարժաթասէր: Նա իւր մեծ ժողովրդականութիւնը ձեռք էր բերել ոչ թէ խաժամուժ ամբօխի աչքերին փոշի շաղ տալով՝ այլ իրական և ուղղամիտ գործունէութեամբ:

Ուրեմն այդպիսի կաթողիկոսից էլ կառավարութիւնը խէր չէր տեսնել: Ուր մնաց որ՝ Ներսէս իւր ահագին ժողովրդականութեամբ կարող էր նոր տեսակ գլխացաւանը պատճառել:

ԾԸ

Յայտնի է, որ Ներսէսի հրաժարումից յետոյ՝ կաթողիկոսութեան առաջին թեկնածու ընտրեցաւ

Քարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցը, որ իւր մի քանի յատկութիւններովը՝ մինչև իսկ բարձր էր Ներսէսից: Ճիշտ է Մուրադեանցի գործունէութիւնը վարժապետեանի գործունէութեան չափ փայլուն չէր, բայց աւելի արգասաւոր էր:

Սակայն կառավարութեան համար՝ ինչ արժէք ունէր էջմիածնում եղած ընտրութիւնը. երբ ներքին գործոց նախարար Տօլստօյը, տակաւին ամիսներ առաջ, Մուրադեանցի համար ասած էր թէ՛ „ушей его не выдать Эчмиадзина“:

Խրիմեանին (այժմեան վեհափառ Կաթողիկոսին) համակրողների թիւը նոյնպէս բաւականին մեծ էր ռուսահայերիս մէջ: Եւ նա թեկնածու էր ընտրւած:

Սակայն կառավարութեան համար՝ Խրիմեանը այն ժամանակը ձեռնացու չէր:

Այն ժամանակ կառավարութիւնը որոշել էր, որ էջմիածնի կաթողիկոսը ռուսահայ եպիսկոպոսներիցը լինի: Եւ այդպէս էլ եղաւ՝ յանձին Մակար արքեպիսկոպոսի:

ԾԹ

Մակար արքեպիսկոպոսը առաջինը չէր, որ թէև երկրորդ թեկնածու, այնուամենայնիւ կառավարութիւնից հաստատուեցաւ կաթողիկոս:

Պօլոժենիայի տրամադրութեամբ ընտրւած և հաստատւած մեր հէնց առաջին կաթողիկոսն ևս, — Յովհաննէս Կարբեցին, — նոյնպէս երկրորդ թեկնածու էր:

Առաջին թեկնածուն, կարծեմ Մարտիրոս ա-

նունով եպիսկոպոսն էր, որի բաղդին ենթարկեց, 50 տարի յետոյ Մուրադեան Գարեգին եպիսկոպոսը:

Կ

Թէ ուրիշ փաստեր չլինէին՝ հէնց այս մէկն էլ, կարծում ենք, բաւական է մեզ համոզելու, որ ըսկրզբից մինչ այսօր՝ ոուս կառավարութիւնը մեր ազգային եկեղեցական գործերին այնպիսի ընթացք է տել միշտ, ինչպէս որ ինքն է ցանկացել:

Ռուսահայերիս՝ յանձին մեր ներկայացուցիչների, մեր հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորների՝ միշտ և հանապազ կաթուղիկոսացու ենք ընտրել այն անձին, որի վրայ նախօրօք կառավարութիւնը իւր մատը դրած է եղել: Մակարի և իւր նախորդների ընտրութեանը և հաստատման մէջ եղած միակ տարբերութիւնը այն է, որ նախորդներին ընտրելիս մենք կառավարութեան մատը չէինք տեսնում: Սակաւաթիւ տեսնողներն էլ չտեսնել էին ձևացնում և լուում, լուութիւնը խոհեմութիւն համարելով:

Մինչդեռ Մակարի ընտրութեան ժամանակ՝ կառավարութեան մատը մենք տեսնք: Եւ չլռեցինք, այլ բողոքեցինք: Թէպէտ և, վերջ՝ ՚ի վերջոյ, մեր բողոքն էլ դարձեալ լուութեամբ վերջացաւ:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:—Մեծ անմտութիւն է յիթանի դէմ արացելն:

ԿԱ

Ռուսահայերի վարմունքը՝ այնքան դարմանալի չէ: Առաւել զարմանալին այն է, որ այսպիսի հան-

գամանքներում ճիշտ մեր օրին են լինում տաճկահայ եղբայրներն:

Եւ այս ոչ միայն այն ժամանակ, երբ Մայր Աթոռը ոուսաց տիրապետութեան տակն էր գրտնում, այլ աւելի առաջ, էջմիածինը պարսից իշխանութեան տակ եղած ժամանակ ևս:

Այն, տակաւին այն ժամանակներիցը սկսած՝ ոուսաց Թամար դեսպաններն Կ. Պոլսում՝ փոփոխակի երբեմն Դաւթին, երբեմն Դանիէլին էին ընտրել տալիս էջմիածնի կաթուղիկոս:

Եւ ողորմելի հայ ժողովուրդը, թէ ճաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում, գէթ մի անգամ գլխի չընկաւ, որ իրան միմեանց դէմ հանողը, իրան միմեանց գլուխ թակել տւողը՝ իսկապէս ոչ մեր Դանիէլներն են և ոչ մեր Դաւիթները, այլ դիւանագիտութեան ճարպիկ ձեռքը:

Եւ հէնց այդ ճարպիկ ձեռքն է, որ մինչև օրս էլ, այն, մինչև այսօր էլ, պարացնում է մեզ մեր ամեն կարգի և տեսակի գործիչներով:—Հետզհետէ մենք այդ ցոյց կը տանք մեր ընթերցողներին:

ԿԲ

Որքան էլ որ ոուս և տաճիկ դիւանագիտութիւնը՝ ձեռք ձեռքի տւած՝ օրօշել էին հայութիւնը ջնջել՝ նախապէս տաճկահայերիցը սկսելով, և դրա համար Կովկասեան արիւնկղակ մահմեդականներին, չէրքէզներին, խումբ խումբ Փոքր Ասիա էին փոխադրել, այնտեղի հայերին ամեն կողմից քայքայելու նպատակաւ, որքան էլ որ ոուս և տաճիկ իշխանութիւնները՝ միմեանց հետ խօսք էին կապել՝ որ Բեր-

լինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածի առթիւ՝ թող շտան եւրոպացիների միջամտութիւնը, բայց և այնպէս կարող էր պատահել, որ քաղաքական հանգամանքներն այնպէս տարւէին, որ, գուցէ, մի այդպիսի միջամտութիւն տեղի ունենար, գուցէ, օրինակի համար, Անգլիան կամենար ու կարողանար,—նոյն իսկ Սուլթանի գաղտնի համաձայնութեամբ,—Նուբար Փաշային ընդհանուր նահանգապետ, կամ գուցէ իշխան կարգել Փոքր Ասիայի հայաբնակ վերայէտների վրայ, —այն ժամանակ,

—Սյն ժամանակ Սուլթանը նորից իւր թակարդին մէջ ձգած կը լինէր ուս ջաղաքագէտներին։ Եւ իւր հպատակ հայերին՝ քաղաքական ազատութիւն տալով՝ Արգիւ Համիդը՝ բնականաբար ցարի հպատակ հայերին միգամ կը լինէր դէպ ՚ի շարժում, դէպ ՚ի պահանջ ու խորտիւն կովկասի սահմաններում։

Եւ ով գիտէ, թէ այդ խլրտիւններն ո՞ր և ինչո՞վ կը վերջանային։

Այսպիսի հարցեր ու խոհեր ինքնիրան տալիս և անում էր ուս գիւանագիտութիւնը, իրաւունք էլ ունէր, „У страха глаза велики“

ԿԳ.

Թարմ և կենդանի փորձերը գեռ աչքի առաջ էին։ Նրանք ցոյց էին տալիս, որ ուս գիւանագէտների ձեռքով և իրանց համար եփած պատրաստած փլաւի վրայ ՚ի վերջոյ ուրիշներն են վրայ թափուում և անուշ անում։—Այսպէս, օրինակ, Լորիս-Մելիքովի ջանքերով տաճկահայերը, յանուն կրօնի, եկեղեցիների միացման, Ռուսաստանի գիրկը պիտի նետւէին։

Բայց նրանք ոչ միայն գիրկ չնետեցան, այլ նաև «Ազգային սահմանադրութիւն» ստացան ՚ի շար օրինակ և ՚ի գայթակղութիւն ուսահայերին։

Դարձեալ՝ մեծ իշխան Կոստանդինը՝ Ս. Ստեֆանոյի գաշնագրի մէջ 16-րդ յօդուածը մտցրեց, բայց գլխաւորապէս հէնց այդ յօդուածի պատճառաւ՝ Անգլիան նախ և առաջ՝ Կիպրոսը կորզեց և երկրորդ՝ Բերլինում՝ Ս. Ստեֆանոյի յօդուածի նպատակը յօդս ցնդեցրեց։

Ո՞վ գիտէ, կարող է պատահել, որ նոյն խորամանկ Ալբրոնը յաջողի մի նոր թալակ ևս սարքել Ռուսաստանի համար։ Կարող է պատահել, որ մինչև իսկ Օրինների, Արդութեանների, Աշտարակեցիների երազները հրապարակ հանւին։ «ЧѢМЪ ЧОРТЪ НЕ ПУТѢТЪ»։

Արդ այս ամենայն հաւանականութիւններին և երևակայութիւններին, մի անգամ ընդ միշտ, վերջ տալու համար՝ ուս գիւանագիտութիւնը հաստատապէս որոշեց ուսահայերին ձեռաց ձուլել ուսաների հետ։

Իսկ ձուլման գաղափարի իրագործման համար՝ ուս քաղաքական խիկարները՝ մինչև անցեալ 1905 թուականի հոկտեմբերի 17-ին, ուրիշ ոչ մի եղանակ և միջոց չէին ճանաչում, եթէ ոչ միմիայն կրօնը, եկեղեցին։

Փոյթ չէ, եթէ հայ և ուս եկեղեցիների միացման փորձը մի անգամ գլուխ չեկաւ։ Այդ ձեռնարկութիւնը այն ժամանակ շատ մեծ ծաւալով էր սկսւած, օտարահպատակ հայերն էին գլխաւորապէս ՚ի նկատի առնւած. այն ժամանակ այդ խնդիրը դրած

էր՝ յառաջ գնալու յարձակելու համար, այժմ՝ յետ քաշելու, պաշտպանելու համար է և գլխաւորապէս այժմ մենք գործ ունենք մեր հպատակների հետ, որոց հետ և սուս ու փուս, տանս տանու կերպով մեր գործը կը վերջացնենք:

Այսպիսի «խորհուրդ էր խորհում» ուս գիււանագիտութիւնը, երբ Մակար արքեպիսկոպոսին կաթուղիկոսացու էր ընտրել տալիս և հաստատում:

ԿԴ

Մակար եպիսկոպոսի «անյուսալիութեան» մասին՝ կառավարութիւնը երեք փաստ ունէր ձեռին:

Առաջինը այն էր, որ երբ նա ներսէս կաթուղիկոս Աշտարակեցու դիակը տանելու համար՝ ս. Էջմիածնից Թիֆլիզ էր եկել՝ հակառակ փոխարքայ Բարեատինսկու հրամանին՝ նրա կողմից նշանակած պաշտօնէին չյանձնեց հանգուցեալ կաթուղիկոսի ինչ ինչ նամակներն ու կոնդակների սևագրութիւններն, այլ կնքելով՝ հետը Էջմիածին տարաւ:

Երկրորդն այն էր, որ Լորիս-Մելիքովի կազմած՝ եկեղեցիների միացման ծրագրին Մակար եպիսկոպոսը ոչ միայն չստորագրեց, այլ որպէս ուխտաւոր Կ. Պոլսից յանկարծ Երուսաղէմ մեկնեցաւ, այնտեղից էլ, իբրև թուրքախաւոր, Եգիպտոս մեկնեցաւ և այսպէս գլխաւոր առիթ եղաւ տաք տաք ծեծւած երկաթի սառչելուն:

Վերջապէս երրորդ փաստը այն էր, որ ՚ի պատիւ կաթուղիկոսին (Մատթէոսին) տրւած պաշտօնական ճաշի ժամանակ, — կարծեմ Պոզոսբէյ Ռատեան հայազգի մինիստրի տանը, — Մակարը ուս կառավար

րութիւնից ստացած մի ինչ որ շքանշանը կախած չէր: — Այս, այս էլ «անյուսալիութեան» նշան էր այն Երանելի ժամանակներումը:

ԿԵ

Բայց այս ամէն «անյուսալիութիւնները» այն ժամանակներն էին տեղի ունեցել, երբ Մակարը մի երիտասարդ վարդապետ էր և, որպէս խելքը գլխին պարտաճանաչ երիտասարդ, բնականաբար, իրան չէր թող տալ, որպէս Էջմիածնի միաբանութեան ներկայացուցիչ, ինքնագլուխ հանգուցեալ կաթուղիկոսի թղթերն կառավարչական պաշտօնէին յանձնել, այն էլ մասնաւոր, այլ ոչ պաշտօնական կերպով, թագնաբար: Չէր կարող նմանապէս ինքնագլուխ ստորագրել այնպիսի լուրջ բովանդակութեան մի թղթի, որպիսին եկեղեցիների միացման թուղթն էր:

Այս մի կողմից:

Միւս կողմից՝ գործերում եղած և նոր ՚ի նորոյ ժողոված պաշտօնական տեղեկութիւնները, գրեթէ միաբերան, վկայում էին, որ Մակար եպիսկոպոսը ընդհանրապէս շատ կարգապահ և օրինապահ, անձն է, լուրջ և ծանրաբարոյ: Ճշմարիտ է, նա ուսասէր չէ, բայց Մատթէոսի և Գէորգի նման ուսատեաց էլ չէ: Եւ երբէք չէր կարելի սպասել, որ Մակար եպիսկոպոսը թող տար իրան արհամարհել պետական օրէնքները, ՚ի մասնաւորի Պոլսի միայն, ինչպէս որ այդ անում էին յիշեալ երկու կաթուղիկոսները:

Վերջապէս Մակարի ամենագլխաւոր արժանիքն այն է, որ նա քաղաքական ձգտումներ չէ տածում իւր մէջ և չունի, հետեւաբար հայ երիտասարդութեան

մէջ երևացող քաղաքական ձգտումներն ու ցանկութիւններն՝ նրանում խրախոյս և թարգման չեն կարող գտնել:

Վերջ ամենայնի՝ Ռուսաստանի բոլոր հայ եպիսկոպոսների թուում առ այժմ չկայ մին ուրիշը, որին կարելի լինէր նախապատուութիւն տալ:

Ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչները՝ Մակարի «անյուսապիութեան» մասին եղած՝ վերոյիշեալ փաստերը կարգալուց յետոյ, իրանց կողմից այսպիսի խորհրդածութիւններ էին անում յօգուտ Մակարի թեկնածութեան: Եւ մեծայոյս էին, որ օրինապահութեան, կարգապահութեան նախանձախնդիր և քաղաքական ձգտումներից խուսափող մի այսպիսի հոգևորականի կաթուղիկոսանալուց՝ կառավարութիւնը անշուշտ իւր նպատակին շուտ կը հասնի:

Միայն թէ բանը նրանումն էր, որ Մակարը ժողովրդականութիւն չունէր: Մինչև անգամ նրա անունը՝ ընտրութիւնների նախընթաց օրերում՝ չարաչար կոտրեցաւ: Եւ կոտորող ինքը, հայ մամուլն էր:

Այն ժամանակէլ լրագիրներից միմիայն «Մեղու Հայաստանին» էր, որ շատագով էր Մակարին: Մնացածները՝ «Մշակ»-ը և «Արձագանքը» անխնայաբար հարւածելով Մակարին՝ Վարժապետեանի և Խրիմեանի թեկնածութիւնները յառաջ էին մղում ամենայն ուժգնութեամբ:

«Նոր-Պարը» նոյնպէս չէր ուզում Մակարին կաթուղիկոս տեսնել, այլ Դարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցին: Բայց «Նոր-Պարը» Մակարի վերաբե-

րութեամբ գտնէ այն կրքոտ դիրքը չբռնեց, ինչ որ «Մշակն» ու «Արձագանքը» *):

Իսկ «Մեղուի» կարծիքը, նրա բոլոր ասածը այս էր՝ թէ մենք պէտք է համակերպւենք կառավարութեան պահանջին, ինչպէս որ մեր հայրենն ու աւագ եղբայրներն համակերպում էին Մատթէոսի և Գէորգի ընտրութիւնների ժամանակ: Եւ թէ՛ ինչպէս որ տաճկահայ եպիսկոպոսներից ընտրւած կաթուղիկոսներէցը՝ հայ ազգը վնաս չտեսաւ, նա նոյնպէս վնաս չի տեսնի, եթէ որ ընտրելի կաթուղիկոսը այժմ էլ, ըստ ցանկութեան միւսնոյն կառավարութեան, ռուսահայ եպիսկոպոսներից լինի: Առաւել լաւ՝ եթէ Մակար եպիսկոպոսը լինի (որի անունը, սակայն, երբէք չէ յիշել «Մեղուն»), որի անբասիր և ջերմ սիրոյն ու հաւատարմութեան մասին առ եկեղեցին Սիմէօնեանցը ոչ մի կասկած կամ երկիւղ չունի:

Մի և նոյն միտքը յայտնում էր նաև Ներսէս պատրիարքը Կ.Պօլսից՝ պնդելով, որ միմիայն Մա-

*) «Արձագանքը», մի օր, մինչև անգամ հրատարակեց 'ի յուր հայութեան (հնախօս Աղէքսանդր Երիցեանի մի յօդածով) թէ Մակարը, մի ժամանակ, Ներսէս կաթուղիկոսին մասնէլ է կառավարութեան առաջ: Եւ թէ՛ այդ «մատնութեան թղթին» ստորագրել է նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմէօնեանցը:

Այս սողերի հեղինակը այդ ժամանակ «Մեղուի» աշխատակիցն էր թէպէտ, բայց կաթուղիկոսութեան մասին՝ խմբագրի կարծիքը չէր բաժանում և միևնոյն «Մեղուի» մէջ գրում էր, որ ինքը այն կարծիքին է, որ այս հարցում «Մեղուն» սխալում է:

Երիցեանի յօդածը «Արձագանքի» մէջ կարգալով՝ ես այն եզրակացութեան եկայ մի րոպէ, որ «Մեղուն» ոչ թէ սըխալում է, այլ զիտակցարար մեղանչում է: Աճապարեցի խմբագրատուն Սիմէօնեանցից բացատրութիւն պահանջելու «մատ-

կարը կարող է իւր ընտրութեամբ փրկել էջմիածին-
նը մօտալուտ վտանգից, որ կախւած էր նրա գլխին
այն ժամանակ:

Կէ

Ասացինք, որ «Մշակ» «Արձագանք» և «Նոր-Դար»
Մակարի կաթողիկոսանալուն հակառակ էին: Նրանց
կարծիքը, նրանց ամենքի,—մանաւանդ առաջին
երկուքի,—ասածների միտքն էլ այս էր թէ՛ ուսա-
հայ որ և է եպիսկոպոս, նոյն իսկ Մակարը, իբրև
Ռուսաստանում մեծացած մարդ, իւր նեղ միակող-
մանի հասկացողութեամբ, իւր հայեարքով շատ յետ
է մնացել ժամանակակից պահանջներից: Թէ՛ նա,
գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն, գործիք կամ խա-
ղալիք կը լինի բիւրօկրատիկ կառավարութեան ձե-
ռին:

Մասնաւորապէս «հայկական հարցին» ընթացք,
ցանկալի ուղղութիւն տալու համար, «Մշակն» — «Ար-

նութեան» թղթի տակ եղած իւր ստորագրութեան մասին:

Սիմէօնեանցը շարունակ ծիծաղում էր հնախօս Երիցեա-
նի վրայ, աւելացնելով, որ ինքը ոչինչ չգիտէ յիշեալ «մատ-
նութեան թղթի» մասին, որ նա այն ժամանակ դեռ ուսանող
Մակարը մի այդպիսի թուղթ գրած էլ լինի—յամենայն դէպս՝
այդ թղթի տակ իրան, Պետրոս Սիմէօնեանցի, ստորագրու-
ած նա համոզւած է, որ «մատնութեան թուղթ» կոչւածը կամ
գլխովին ստույգ է կամ ապօրինի կեղծ:

Այս իմաստով էլ կարծեմ, Սիմէօնեանցը մի երկու տո-
ղով պատասխան գրեց «Արձագանքի» յօդուածի առթիւ:

Քայց ես դրանով չբաւականացայ: Եւ ինքս ինձ շարու-
նակ կասկածում էի Մակար եպիսկոպոսի անցեալի վրայ:—
Երկու ամիս այս և այն կողմ ընկնելուց ու քրքրելուց յետոյ՝

ձագանքը՝ անհրաժեշտ էին համարում, որ ամենայն
հայոց կաթողիկոսը անշուշտ նա լինի, ով այդ հար-
ցը զարթեցրել և նրա համար այս ու այն ջանքն է
դրել,—այն է՝ Վարժապետեանը կամ Խրիմեանը:

Առաւելապէս առաջինը:

Կարճ խօսելով՝ այն ժամանակւայ ուսահայ
թերթերի մեծամասնութիւնը աշխատում էր կառա-
վարութեան ցանկութիւնը, նրա նպատակը՝ ի դերև
հանել բացարձակ բողոքելով, իսկ «Մեղուն» առանց
բողոքելու՝ աշխատում էր կառավարութեան ցանկու-
թեանը համակերպել՝ համոզւած լինելով, որ այդ
ճանապարհով աւելի շուտ կարելի է նրա ցանկու-
թիւնը նոյնպէս ի դերև հանել:

Անտարակոյս երկու կողմի թերթերի նպատակն
ևս՝ բարի էր: Երկու կողմն էլ ազգի, եկեղեցւոյ բա-
րիքն էին ուզում, նրա համար աշխատում, տքնում:
Վիճաբանութիւնը, տաք բանակուիւր լինում էր մի-
միայն այդ նպատակը իրագործելու եղանակի և ան-
ձի շուրջը:

վերջապէս հազիւ ես գտայ «մատնութեան թղթի» պատճէնը:
—Իս Սինօզի մի պաշտօնական թուղթն է նախարարին գրած,
որով, յիշաւի, զանգատում են՝ թէ կաթողիկոսը ինքնազը-
լուի վարում է եկեղեցական գործերն և սինօզականներն ու
միաբանութեան հետ չէ խորհրդակցում: Սինօզի անգամները,
տեղապահ և միւս եպիսկոպոսները ստորագրել են: Իսկ ամե-
նից յետոյ՝ Մակար վարդապետ:—Իսկ ատենադպիրը՝ որ ստո-
րագրել է, է ոմն Յովհաննէս Սիմէօնեանց, այլ ոչ Պետրոս
Սիմէօնեանց:

Ահա այս էր Երիցեանի գտած «մատնութեան թուղթը»:

Այժմ հարց, այս թուղթը «մատնութեան» թուղթ է ար-
դեօք, մատնիչը միմիայն երիտասարդ Մակար վարդապետն է
եղել, թէ նրանից մեծագոյն խելահաս փորձառու արքեպիսկո-
պոսներ, եպիսկոպոսներ և աւագագոյն վարդապետներ:

Եւ որովհետեւ վիճարանութիւններն, բանակու-
ներն լինում էին յախուռն, անվայելուչ կերպով,
կրքով, ցասկոտութեամբ, ուստի և նրանից ամենից
լաւ կառավարութիւնն էր օգտուում:

Որքան որ կառավարութեան թեկնածուն անա-
նարկաժ, վարկաբեկ եղած լինէր հայ ժողովրդեան
աչքում, որքան որ նա ժողովրդականութիւնից զուրկ
լինէր, որքան որ ժողովուրդը նրա վրայ արհամար-
հական և թշնամական աչքով նայէր, — կառավարու-
թեան համար աւելի լաւ: Նա նրան, իւր թեկնածուին՝
— նոյնքան աւելի կը սեղմէր իւր պինդ ձեռքերի մէջ:

Ճիշտ այս դրութեան մէջն էր գտնուում Մակար
արքեպիսկոպոսը, երբ կաթողիկոսական աթոռի վը-
րայ բարձրացաւ:

Անշուշտ նա իւր այս աննախանձելի դրութիւնը
ըմբռնում և գիտակցում էր:

Գոնէ այս տողերի գրողը այդ համոզմանը եկաւ,
լսելով վանաց աւագ եկեղեցում Մակար կա-
թողիկոսի անդրանիկ քարոզը, որի մէջ նա ամենայն
պարզութեամբ յայտնեց, որ նա իւր եկեղեցուն դա-
ւաճանած կը լինէր, եթէ մերժէր. թէ՛ նա այժմ
Պօղոս առաքեալի նման գնում է Երուսաղէմ (էջմիա-
ծին) և չգիտէ, թէ այնտեղ ինչ բաներ պատահելու
են իրան հետ: Բայց յոյսը Աստուծոյ այն խոստման
վրայ թէ՛ զօրութիւն իմ՝ ի տկարութեան կայ», լի
յուսով և հաւատով մեկնում է: — Եւ մեկնեց:

ԿԻ

Մենք տեսանք, որ էջմիածնի միաբանական ժո-
ղովը՝ Բարամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահու-

թեամբ յանձն չառաւ կառավարութեանը յանձնել մեր
եկեղեցական ծիսական դպրոցներն:

Ուստի և Կովկասեան կառավարչապետը Դոնդու-
կով-Կարսակով՝ յիշեալ դպրոցների փակման հարցը՝
պետական խորհրդի վճռահատութեան ներկայացրեց:

Վերջինս և մասնաւորապէս նրա նախագահ մեծ
իշխան և նախկին փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլաեւիչը
և անդամ Լորիս-Մելիքովը՝ կառավարչապետի գեկու-
ցումը, իբրև անհիմն և ապօրինի, մերժեց՝ յիշեցնե-
լով կառավարչապետին, որ եթէ, յիրաւի հայոց դըպ-
րոցների ուսուցիչների մէջ յեղափոխական, հակապե-
տական անձինք կան, կառավարչապետը իրաւունք
և ձեռնհասութիւն ունի միշտ այդպիսիներին պատ-
ժելու, դպրոցներից հեռացնելու, այլ ոչ թէ անհատ-
ների պատճառաւ՝ հարիւրաւոր կրթական հիմնար-
կութիւններն փակելու՝ ի մեծ վնաս երկրի քաղա-
քակրթական գործին:

Սակայն պետական խորհրդից իրան տրւած այս
ապտակը՝ Դոնդուկով-Կարսակովի վրայ ոչ մի ազդե-
ցութիւն չգործեց: Եւ Պետական խորհրդում կրած-
պարտութիւնը՝ նա ձեռաց փոխանակեց նախարար-
ների կոմիտեոում տարած յաղթութեամբ, — դպրոց-
ներն փակելու որոշմամբ: Բայց դպրոցների փակման
վճիռ տւողներն թէպէտ և Կովկասեան կառավար-
չապետի խաբրը չկոտրեցին, այնու ամենայնիւ շատ
լաւ զգում էին իրանց վարմունքի ամօթալիութիւնը:
Մանաւանդ երբ եւրոպական մամուլը ևս շեշտեց
ուսս այս բարբարոս վարմունքը:

Այս պատճառաւ՝ կառավարութիւնը առիթի էր
ըմբռնում նորից հայ դպրոցները բանալ տալու: Եւ

առիթը, որ գուցէ նախատեսնուած էլ էր, եկաւ հա-
սաւ, այն է՝ Մակարի կաթուղիկոսանալը:

ԿԸ

Կաթուղիկոսի միջնորդութիւնը անմիջապէս յար-
գւեցաւ. դպրոցները բացւեցան, միայն՝ յայտնի սահ-
մանափակումներով: Մակայն այդ սահմանափակում-
ները արգելք չեղան, որ Մակար և իւր շրջապատող
ինտելիգենտ այժերը մեր դպրոցական գործը՝ դեռ
մինչև այդ ժամանակ չտեսնուած կանօնի ու կարգի
տակ ձգէին:—

Մակարի մի այլ խնդիրն ևս յարգեց կառավա-
րութիւնը:— Իսկ հայ մամուլին վերաբերեալ խնդի-
րն էր:

Իսկ նրանումն է, որ Մակար կաթուղիկոսը
չատ լաւ տեսնում էր, որ հայ մամուլը մի տեսակ
գործիք է դարձել կառավարութեան ձեռին: Թէ-
պէտ մամուլի վերաբերեալ միատեսակ օրէնք կայ,
բայց այդ օրէնքի գործադրութիւնը տարբեր կեր-
պով է լինում՝ ի շնորհս կառավարութեան միտում-
ներին:

Այսպէս գրաքննիչը մի բառ, մի տառ անգամ,
որ վերաբերում է ուսն՝ նոյն իսկ յետին հոգևոր
պաշտօնէին, բաց չէ թողնում տպագրելու:

Մինչդեռ մի և նոյն գրաքննիչը անարգել բաց
է թողնում, մինչև իսկ խրախուսում է այն ամէն ա-
փեղ-ցփեղ, սուտ-գորգ, միտումաւոր լուրեր, յօդ-
ւածներ, թղթակցութիւններ անխտիր ամեն մի կար-
գի և աստիճանի հայ հոգևոր պաշտօնէի վերաբե-
րութեամբ:—

Կաթուղիկոսը պահանջում էր, որ օրէնքը հա-
ւասար աչքով նայէ ամէն հոգևոր պաշտօնանների վը-
րայ: Եւ եթէ կառավարութիւնը ուսն հոգևորակա-
նութեան կոչումն ու վարկը մամուլի նիւթ չէ շինել
տալիս, նա թող նոյնը անի հայ հոգևորականութեան
նկատմամբ:

Գրաքննիչը հրահանգ ստացաւ առ ժամանակ՝
մի քաշել հայ մամուլի սանձը:

ԿԹ

Այս կրկնակի զիջողութիւնները, կամ պաշտօ-
նական լեզուով խօսելով, շնորհները կառավարութիւ-
նը ձրի չէր անում՝ կաթուղիկոսին: Նա նրանից ա-
կնկալութիւն ունէր:

Եւ, յիրաւի, շատ չանցած՝ յայտնի կարգադրու-
թիւնները դուրս եկան հայ կրօնի աւանդման մասին
պետական դպրոցներում և հայերին ուսերէն երդ-
ւացնելու մասին՝ պետական հիմնարկութիւններում:

Այս կարգադրութիւնների առթիւ՝ կաթուղիկո-
սին տեղեկութիւն տալով՝ կառավարութիւնը նրա-
նից, իբրև մի շինովնիկից, պահանջում էր, որ նա ի-
րան ստորագրեալ հոգևոր դասը պարտաւորացնէ
ճշտութեամբ ի կատար ածելու յիշեալ կարգադրու-
թիւնները:

Մակարը, կառավարութեան համար միանգա-
մայն անսպասելի կերպով, ոչ միայն ի կատար ածելու
հրաման չորձակեց իրան ստորագրեալ հոգևորակա-
ներին, այլև խստիւ պատուիրեց, որ ոչ ոք չհամար-
ձակուի ի կատար ածել:

Մի և նոյն ժամանակ մի գրութիւնում բացաւ-

տրեց նախարարին, թէ ինչու համար նա չէ կարող կառավարչական կարգադրութիւնը ընդունել և բողոքում է մի այդպիսի սոսնձգութեան դէմ հայ լեզւի և կրօնի վերաբերութեամբ:

Հ

Մի այլ թղթով կաթուղիկոսը խնդրում էր, որ պետական դպրոցների հայ կրօնուսոյցների ընտրութիւնում հայ հոգևոր իշխանութիւնը որոշ իրաւունք ունենայ: Եւ դրա համար յանձն էր առնում նիւթական յատուկ միջոցներ չունեցող դպրոցների կրօնուսոյցների սոճիկը՝ տեղական եկեղեցիների հասոյթներովը հոգալ:

Այս առաջարկութիւնը ևս չյարգւեցաւ: Բացի դրանից կաթուղիկոսը կասկածի տակ ընկաւ:

Կառավարութիւնը բնաւ չէր կարծում, որ Մակարի նման «կարգապահ և օրինապահ» կաթուղիկոսն ևս՝ կառավարչական կարգադրութիւնների դէմ կըմբոստանայ: Ուստի և մտքումը դրեց պատժել նրան՝ ջախջախելով և խորտակելով նրա այն հրամայքն ու իրաւասութիւնը, որ նա ունէր, իբրև կաթուղիկոս, գոնէ հոգևոր դասի վրայ:—

Մի գեղեցիկ օր յանկարծ հրաման դուրս եկաւ, որ հայ հոգևորականներին, — երբ նրանցում այս և այն փաղափական (?) յանցանք նկատուի, պատժելու է ինքը կառավարութիւնը՝ այն էլ՝ ոչ թէ դատաստանական, այլ վարչական ճանապարհաւ:

Սակայն առնելով 'ի նկատի նրանց կոչումը, աստիճանը՝ կառավարութիւնը այնքան բարի էր զըտնւել, որ որոշել էր հայ յանցաւոր հոգևորականներին

ըին հեռու վայրեր չարտօրել, այլ հայկակա դժայրերը: Ուստի և կաթուղիկոսից պահանջում էր, որ նա այժմեանից կառավարութեանը ցոյց տայ, թէ հր վանքերն են արտօրավայր լինելու:

Մակարը մի նոր և բուռն բողոք գրեց, ուր, 'ի միջի այլոց, ասում էր, որ նա հակառակ չէ իւր հոգևորականների պատժելուն՝ երբ սրանք քաղաքական յանցանքների մէջ բռնուին, բայց պահանջելով պահանջում է, որ այդպիսի հոգևորականները քննուին և դատուին ոչ թէ վարչական, այլ դատաստանական ճանապարհաւ:

Կրելով այս բողոքը Մակար կաթուղիկոսը, մի և նոյն ժամանակ, շատ լաւ հասկանում էր, որ իւր բողոքին կառավարութիւնը նշանակութիւն չպիտի տայ, — ուստի որոշեց թօթափել իւր ստրբերից Ռուսաստանի փոչին: Կարգադրեց, որ Պարսկաստան անցնելու պատրաստութիւն տեսնեն վանքում իրան համար:—

Մի և նոյն ժամանակ սինօգի պրօկուրօրին 'ի պաշտօնէ իրան մօտ կանչելով՝ պաշտօնապէս յայտնեց նրան՝ գեկուցանել ներքին գործոց նախարարին, որ ինքը, իբրև կաթուղիկոս, այլ ևս անկարող լինելով տանելու կառավարութեան սոսնձգութիւնները՝ հաստատապէս մտքումը դրած է թողնել Ռուսաստանը և անցնիլ Պարսկաստան, եթէ կառավարութիւնը իւր սոսնձգութիւններին վերջ չի դնել:

ՀԱ

Պրօկուրօրի հեռագրին՝ պատասխան եկաւ Պետերբուրգից, թէ երկու բարձրաստիճան անձինք էլ-

միածին են մեկնում՝ կաթուղիկոսի և կառավարչապետի մէջ ծագած թիւրիմացութիւնները (?) պարզելու:

Ինչպէս յայտնի է, բարձրաստիճան անձինքը եկան: Նրանք կաթուղիկոսի հետ տեսակցելուց յետոյ այն եզրակացութեան եկան, որ Մակարը իւր խղճի և կոչման հետ կօմպրօմիսներ անող մարդիկներին չէ. որ կառավարութիւնը Մակարին կաթուղիկոսացներով՝ ՚ի զուր կարծել է, թէ նա կօյր գործիք կը լինի ուսացուցման գործը ՚ի կատար ածելու:—

«Ես իմ ամբողջ կեանքում հաւատարիմ եղել եմ կայսրին և կը մնամ: Բայց ես ամբողջ կեանքում հաւատարիմ և աւանդապահ եմ եղել նաև իմ հայրենի եկեղեցուն. և այդպէս էլ կը մնամ ցվերջին շունչս: Ես միշտ աւետարանական այն ոգւովն եմ ընթացել թէ՛ «տուք զկայսերն՝ կայսեր և զՍատուծոյն՝ Սատուծոյ»:—Վերադառնալիս՝ հաճեցէք յիշեցնել պ. նախարարին, որ երբ ես, իբրև տեղապահ, կայսեր թագադրութեան հանդէսը վերջանալուց յետոյ՝ Պետերբուրգ հրաւիրուեցայ, չգնացի, մերժեցի ինձ եղած առաջարկն:

Իսկ եթէ կայսեր կողմից հաստատելուցս յետոյ էլ, չկրկնեցի մերժումս,—դրա պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն, որ յանցանք համարեցի Նորին Մեծութեան արդար զարոյթին կամ արհամարհանքին նմարկել մանկութիւնիցս ՚ի վեր իմ պաշտած հայրենի եկեղեցին, նրա Մայր Աթոռը»:—

ՀԲ

Կառավարութիւնը համոզւեցաւ, որ Մակարը

կաթուղիկոսացներովն ևս սխալած է իւր հաշիւներում. թէ՛ այս կաթուղիկոսի օրովն ևս՝ իւր յոյսերը չպիտի արդարանան:

Ուստի և սպասում էր նրա մահւանը, որպէս զի բարեմիա խեղճ ու մոյր Երեմիա եպիսկոպոսին կաթուղիկոսացներով՝ նրա առաջը դնէ յանթերի գործադրութիւն այն նոր Պօլսթենիան, որ ներքին գործոց նախարարութիւնում վաղուց ՚ի վեր խմբագրւած տպագրւած էր:

Սակայն... քաղաքական հորիզոնում տեղի ունեցած ինչ ինչ դէպքերն, մասնաւորապէս Ստամբուլովի երևան գալն Բոյզարիայում: Նրա յայտնի ուսաստեցութեան ցոյցերն ու գործառնութիւններն, Աբդուլ Համիդի կողմից նրան տրւած սիրալիր ընդունելութիւնը և այլն,—այս ամենը զգալի յետաջրջում՝ յառաջացրեց ուսս դիւանագիտութեան հայեացքի և գործունէութեան եղանակի մէջ:

Հինաւուրց, փորձառու և Պօլսոյ նախկին դեսպան Իգնատիեփի խորհուրդն ու կարծիքն մի կողմից և Վանի հիւպատոս Կամսարականի զեկուցումները միւս կողմից, կառավարութեան ձեռին եղած բոյր հայ կրօնաւորների կենսագրական տեղեկութիւններն երրորդ կողմից՝ յաղթանակը տարան: Որոշւեցաւ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսական աթոռի վրայ այս անգամ բազմացնել Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեանին, այսպէս անւանեալ «Հայոց Հայրիկին»:

Եւ նա բազմեց՝ ուսահայերի և նրանց պատգամաւորների ամենաբուռն ցոյցերի և ցնծութեան աղաղակների մէջ,—աղաղակներ, որոնք յար և նման էին սահմանադրութեան առթիւ՝ Պօլսոյ դաշարագեղ

ափերում լուած «կէցցէ ազգն ու սահմանադրութիւն» աղաղակներին:

Այդ աղաղակների միակերպութիւնիցը ձանձրանալուցն էր անշուշտ, որ նորին Վեհափառութիւնը երեսնի Առաջնորդարանի շուրջը խմբուած ամբոխին ծանօթացնելով իւր մի այլ մոռացւած տիտղոսի հետ բացականչեց. «Ժօ, քիչ մըն ալ կանչեցէք «կէցցէ Արծիւ Վասպուրական»:

Եւ Հրազդանի հովիտը արձագանգ տւեց հաղաբաւոր մարդկանց ձայնին՝ «կէցցէ Արծիւ Վասպուրական»:

Ընթերցողին հասկանալի պատճառաւ՝ մեր գըրիչը այստեղ կանգ է առնում: Եւ մենք հարկադրուած ենք ընդհատել մեր մտորումները:

Բայց մենք չենք կարող փոքր ինչ էլ կանգ չառնել «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» էութեանը և գործունէութեանը վրայ, որպէսզի աւելի ծանօթ լինենք «ազգերնուս վիճակին»:

ՀԳ

Նախընթաց երեսներում մենք ասել ենք, որ Ս. Ստեփանոյի դաշնագրում 16-րդ յօդուածը մտցնելուց անմիջապէս յետոյ՝ կառավարութեան գաղտնի թերադրութեամբ և անպաշտօն աշակցութեամբ՝ Կովկասի հայերի մէջ կօմիտեաներ կազմեցան՝ զինուած խմբեր Տաճկահայաստան ուղարկելու նպատակաւ:

Այդ խմբերից նրանց, որոց տաճիկ սահմանապահները նկատում էին և բողոքի առիթ դառնում, կառավարութիւնը իսկոյն յետ էր դարձնում, թող

տալով, սակայն, որ նրանք ուրիշ կողմերից անցկենան:

Իսկ աննկատելի կերպով անցնող խմբերը՝ մըտնում էին «երկիրը»—Տաճկահայաստան և գրգռում ժողովրդին, առաւելապէս գիւղացուն, որոյ համար Ռուսաստանից եկած այս անկոչ հիւրերը՝ մի նոր տեսակի ենիչերիների դեր էին կատարում յաճախ:

Պատահում էր, որ տաճիկ ոստիկանութիւնը այստեղ կամ այնտեղ հանդիպում էր խմբերին և ընդհարում: Երկու կողմից էլ, ՚ի հարկէ, զոհեր լինում էին:

Բայց, վերջ ի վերջոյ, հայդուկները, ի հարկէ, տեղի տալիս, փախչում էին՝ անճարակ, անզէն հայ գիւղացուն տաճիկ վրիժառութեանը յանձնարարելով:

ՀԴ

Ամեն անգամ երբ Բարձրագոյն Գուռը ուսու կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրում էր իւր հպատակ հայերի այդ օրինակ գործողութիւնների վրայ, — կառավարութիւնը միշտ և հանապաղ չքմեղ էր ձեւանում: — *знать не знаю, вѣдать не вѣдаю.*

Բանից դուրս էր գալիս, որ Կովկասեան իշխանութիւնը իբրև թէ միանգամայն տեղեկութիւն չունի ո՛չ միայն անդադար սահմանն անցնող հայ կամաւորների մասին, այլ և «Մշակի» գրգռչական, — պրավօկատորական յօդուածների և սուտ ու զորդ թղթակցութիւնների մասին, այլ և Բաֆֆու «Կայծերի» մասին, — վիպասանութիւն կոչւած այն հեքիաթաբանութեան մասին, որոյ կօնսպէկտը հեղինակին տւեց ժենեւայ Տէր-Աստուածատրեանի տանը՝ Գրիգոր Արծը

րունուց և մի քանի հայ ազգի սպաներից և աստի-
ճանաւորներից բաղկացած՝ քաղաքական գործիչների
խմբակը:

Կառավարութիւնը որպէս թէ տեղեկութիւն չու-
նէր նմանապէս և «Ազատութեան Աւետարեր» լրա-
գրի գոյութեան մասին, որ Մոսկվայի հայ ուսանող-
ներն էին հրատարակում իբրև թէ կառավարութիւ-
նից թաղուն:

Ազնիւ, սակայն անփորձ, խեղճ ուսանողներ, նը-
րանք չէին իմանում, որ ծածուկ լրագրի շրիֆտները
ամբողջապէս մատակարարում էր,—ինչ էք կարծում՝
ո՞վ,—Մոսկվայի նահանգի ժանդարմական կառավա-
րութիւնը, որ, միևնոյն ժամանակ, ուսանողներից թա-
գուն՝ հետևում և հսկում էր թերթին:

ՀԵ

Սակայն Բերլինի վեհաժողովից յետոյ՝ երբ ուու
և տաճիկ դիւանագիտութիւնը միացաւ ընդդէմ հա-
յութեան գործելու,—այն ժամանակ այլևս թագնւե-
լու, ծպտելու հարկ չկար:—Հարկ չկար նմանապէս
գործունէութեան եղանակն ևս փոխելու: Ո՛չ, գոր-
ծունէութեան միևնոյն եղանակաւ, բայց բոլորովին
տարբեր նպատակաւ սկսաւ գործել այնուհետև ուու
դիւանագիտութիւնը:

Յայտնի է, որ հպատակ ազգերին տրտելու, նը-
րանց ճգմելու և ջնջելու ամենալաւ առիթ, նոյն իսկ
օրինական հիմք, ծառայել են միշտ այդ ազգերի քա-
ղաքական ձգտումները, նրանց արած քայլերը այդ ուղ-
ղութեամբ:

Այդպիսի ձգտում մեր մէջ կար:—Քաղաքական

վերջին անգրերը, 1870 թւականի Ռուսաստանի շար-
ժումները յօդուտ Սլաւոնների, Ս. Ստեֆանոյի 16 և
Բերլինի 61 յօդւածներն, կառավարութեան գաղտնի,
իսկ հայ մամուլի և գրականութեան յայտնի թերա-
դրութիւններն, բնականաբար, բաւականին պարարտ
հող պատրաստել էր մեր մէջ:

Թէ Ռուսաստանի և թէ Տաճկաստանի հայ երի-
տասարդութիւնը արդէն սղևորւած էր և պատրաստ
պատերազմի դաշտը նետուելու:

Մեքենան լարւած, պատրաստւած էր. հարկա-
ւոր էր միայն զարկ տալ նրան, որ շարժի:

Եւ զարկ տուողը գտնւեցաւ յանձին... անգլիացի
ոմն, Ֆէտչերալտի:

ՀԶ

Այս մութ անձնաւորութիւնը, որ ինքնիրան անգ-
լիական ազատամիտ թերթերից մէկի աշխատակիցն
էր անւանում, Կովկասի ողջ հայաբնակ, փօքր՝ ի շատե
յայտնի, վայրերն իւր ոտքի տակն առաւ: Ամեն հայի
տուն մտաւ, ամեն մի հայ գործչի հետ տեսնւեցաւ,
շատերի հետ էլ մտերմացաւ: Ամենքին և ամենուրեք
խօսեց, յորդորեց, քաջալերեց, խրախուսեց անյապաղ
ձեռնամուխ լինել Տատկահայաստանի ազատութեան
գործին:

Ֆէտչերալտի այդ թունդ քարոզ ու յորդորների
օրերումն էր, որ Պետերբուրգից Թիֆլիզ ժամանեց Սար-
գիս Կուկունեանցը՝ մայրաքաղաքում ծրագրւած կա-
մաւորների խումբը կազմակերպելու:

Նա, Կուկունեանցը, երկու անգամ Թիֆլիզում
տեսակցութիւն ունեցաւ Ֆէտչերալտի հետ: Եւ երկու

անգամին էլ նրա մօտ հանդիպեցաւ... Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևին, որ Ֆէտչերալտի հետ, երևի, Տաճկահայաստանի ազատութեան մասին էին խորհում ու խորհրդածում:

Եւ որպէսզի ազնւամիտ հայ երիտասարդը՝ այդ տեսանկյունիւնից չզայթակղի, Ֆէտչերալտը նրան— Կուկունեանցին, հարեան սենեակումն էր թաղցնում մինչև Շերեմետևի հետանալը:

Չմոռանամ յիշել, որ հէնց այդ օրերում թիֆլիզին իւր երրորդ թէ չորրորդ այցելութիւնը գործեց Կ. Պոլսոյ գեսապանատան հինաւուրց ագենտը՝ հայազգի Չեանը, նոյն միասիայով, ինչով որ այցելել էր Ֆէտչերալտը:

Այսպէս թէ այնպէս Կուկունեանցի խումբը թիֆլիզում ձեռաց կազմեցաւ և կանոնաւոր ու փառաւոր կերպով զինւեցաւ:

Խումբը բաղկացած էր 100 հոգուց, ամէնքն էլ երիտասարդ մարդիկ. ամենքն էլ իրանց տաճկահայ եղբայրների սիրովն ու վիճակովը սողորւած ու ոգևորւած:

Իոյն այդ թիֆլիզ քաղաքն էր, սիրելի ընթերցող, որ ճիշտ 80 տարի առաջ ևս՝ մի այդպիսի, բայց աւելի մեծ, խումբ կազմեց և յանձնեց աշտարակեցի Ներսէս Եպիսկոպոսին, որ գնայ պարսից ձեռքից Արարատեան դաշտը ազատէ:

Հի

1890 թւականի աշնանային մի գիշերում՝ Կուկունեանցը իւր խմբով սահման անցաւ և մտնելով

Այաշկերտ՝ մի յանկարծական յարձակում՝ գործեց մի քրթական գիւղի վրայ:

Ճիշտ է մեր քաջերը իրանց այդ յարձակումով՝ մի քանի քրդերի սպանեցին, բայց երբ հեռուեալ օրը նկատեցին 2000 զինեալ քրդերի ձիարչաւը դէպ իրանց կողմը՝ ստիպւած եղան յետ դառնալ, յետ փախչել դէպ ՚ի ոռոսական սահմանը, որի ճանապարհը դժբաղտաբար կորցրել էին:

Ուր ուրեմն գտան ճանապարհը՝ Սակայն հէնց որ սահմանադիւին մօտեցան, ոռոս կողակների մի խումբ դիմաւորեց նրանց իւր հրացանների համադարկերով:

Կուկունեանցը հեռուից, այլ և այլ նշաններով, ՚ի գուր էր ճիգ թափում կողակներին և նրանց սպային հասկացնել իւր խմբի ով լինելն,

Նրանք,—կողակները, այդ բանը շատ լաւ իմանում էին և... կրակում էին Ղարսի նահանգապետի հրամանաւ, որ Պետերբուրգից առանձին հրահանգ էր ստացել յանկարծակի և ուղղակի:

Էլի լաւ էր, որ խմբի անդամներից շատերը քերծերում, փոսերում, լերան մացառուտներում թաղչելով ու պահւտտելով մի կերպ իրանց գլուխը պրծացրին, ազատեցին:

Մնացեալ փոքր մասը,—բացի ՚ի մի քանի սպանւածներից,—իրանց խմբապետի,—Կուկունեանցի հետ միասին՝ անձնատուր եղան: Եւ, ինչպէս յայտնի է, թիֆլիզի դատաստանական պալատի փճոահատութեամբ՝ աքսորւեցան Սախալին:

Այսպէս ահա վերջացաւ այս կովկասի թէ

նիւթական և թէ անճնական կեանքի, համեմատաբար, շատ չնչին զոհաբերութեամբ:

Այսուհետև սկսում է տրագեդիան, ողբերգութիւնը՝ իւր մեծամեծ և ահուելի զոհաբերութեամբ:

ՀԸ

1890—1903 թուականները հայ տարեգրութեան մէջ անջնջելի պիտի մնան այն մուայլ, բարբարոսական և եղերերգական դէպքերով, որոնք ծրբադրւած էին՝ հայ ժողովուրդը ևս աստիճանաբար ջնջելու համար, ինչպէս որ ջնջւած էին նրա ազգային հիմնարկութիւնները:

Ժողովրդի ջնջմանը ձեռնարկեցաւ երկու ճանապարհով, — մինը այստեղ, Ռուսաստանում, միւսը՝ այնտեղ, Տաճկաստանում:

ՀԹ

Մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմի վերջնայն և ռուսական յեղափոխութեան երևան գալն՝ ընդունւած էր Ռուսաստանը համարել եւրոպական փոքր ի շատ է քաղաքակիրթ պետութիւն:

Եւ երբ այդպիսի, բնական է, որ կառավարութիւնը չէր կարող իւր սահմաններում կազմակերպել կամ թողատրել այն կոտորածն ու աւերածներն կովկասում մասնաւորապէս և բուն ռուսիայում ընդհանրապէս, որոյ ականատես է լինում աշխարհը 1905 թուականիցը սկսեալ:

Այս պատճառաւ ռուսահայերի ջնջումը սրով ու կրակով չսկսեցաւ, այլ, այսպէս անւանեալ՝ Գոլիցինեան ռեժիմով:

Այդ ռեժիմի հետեանքը մեզ համար՝ արդէն ամեն մի հայ մարդ անգիր է իմանում:

Ռուսի ես միմիայն այդ հետեանքի չոր ու ցամաք ցանկն եմ դնում այստեղ:

ա) Մեր բարեգործական ընկերութիւնները փակւեցան:

բ) Լրագրութիւնը մասամբ փակւեցաւ և մասամբ խտտագոյն ճնշման ենթարկւեցաւ:

գ) Քաղաքացիական ծառայութեան ամեն մի ասպարէզիցն էլ, անխտիր, հայերը փտարւեցան: Իսկ զինուորական ասպարէզում գտնւածներն էլ՝ մասամբ յետ մղւեցին և մասամբ յատուկ սահմանափակումների ենթակայեցան:

դ) Մայրենի լեզուով երգւելը արգելւեցաւ:

ե) Հայերէն գրքեր հրատարակելն չէր թոյլատրւում:

զ) Ինքնուրոյն բեմական գրւածքներ բեմի վրայ չէին թողնում խաղալու:

է) Եկեղեցական ծխական դպրոցները փակւեցան: Իսկ ճեմարանի և դպրանոցների փակման կամ գրւուման ծրագիրներ կազմւեցան:

ը) Հող չունեցող հայ գիւղացիներին խոստացւում էր հող տալ միմիայն այն դէպքում, եթէ որ նրանք պրովատուրա եկեղեցւոյ ծոցը մտնեն: Իսկ այդ եկեղեցւոյ միախնարական ընկերութեան ազենտներն հրահանգ ստացան՝ համարձակ քայլեր անելու հայորսութեան մէջ:

Թ) Սակաւահոյ հայ գիւղացիներին արգելեցաւ սահմանակից արքունի հողերից՝ այլ ևս օգտուելու:

Ժ) Մի կողմից տխրահռչակ Վեյիչկօն՝ մի կեղծ անւան տակ, իւր «УДАВЪ» կոչւած պասկիլ—վէպն էր գրում ու ցրում, միւս կողմից պաշտօնական «Кавказъ» լրագիրը ամենաանբարեխիղճ արշաւանք էր մղում հայերիս դէմ:

ժա) Կաթուղիկոսի մի քանի իրաւունքները իւր ստորագրեալների վրայ՝ վերացեցան:—Սինօզի կանցելարեան ամբողջովին պրօկուրօրի տեսչութեանը և իրաւասութեանը ենթարկեցաւ:

ժբ) Վերջապէս եկեղեցական կարւածքներն օրով ցերեկով յափշտակեցան: Եւ այդ առթիւ՝ ամեն կարգի, աստիճանի և հասակի ու սեռի հայեր բանաւարկեցան, արսօրեցան, սպանեցան, նահատակեցան: Իշխան Գօլիցինը պարզ ասել էր, որ նա հայութիւնը կովկասում պիտի ջնջէ և միմիայն մի հայ տղամարդու և մի հայ կինարմատի խրուկակիները պիտի թողնէ կովկասեան հնութեան թանգարանում՝ ՚ի տես և ՚ի ցոյց ազագայ սերնդին:

—Թնդ կորչեն, գնան այդ օրերը, ինչպէս և կորան էլ:—Որովհետեւ, սի գիտէ, «եթէ ոչ էին կարծեալ աւուրքն այնօրիկ, ոչ ապրիւր ամենայն մարմին»: (Աւետարան):

ՁԱ.

Տաճկահայերի ջնջումը սկսեցաւ տարբեր եղանակաւ, որ աւելի յատուկ էր ափական բիրտ ու բռի մի պետութեան:—Ռուսահայերին ձեռնարկեցին ջնջել ձուլմամբ, իսկ տաճկահայերին՝ ուղղակի սպանմամբ:

Վերոյիշեալ թւականներում Տաճկաստանի մէջ կատարւած արիւնընուշտ, եղբերգական տեսարանների մէջ՝ գլխաւոր դերակատարը «Ռաշնակցութիւն» էր, որ մեր մէջ երևան եկած քաղաքական կուսակցութիւններիցը թէև ամենիցը ոչ ծնաւ, բայց ամենից շուտ աճեցաւ և զարգացաւ:

«Ռաշնակցութեան» ՚ի պաշտօնէ հրապարակ իջնեին՝ սերտ կապ և առնչութիւն ունի Խրիմեանի կաթուղիկոսութեան հետ:

Ես արդէն ասել եմ, որ այդ կաթուղիկոսութեան մասին խօսելու չեմ:—Հետևաբար «Ռաշնակցութեան» ծագման և զարգացման մանրամասնութիւնների մէջ մտնելն ևս՝ չեմ կարող:

Ընդհանուր կերպով այսքանս միայն կը նկատեմ, որ հայ նորագոյն պատմութեան արզանդում «Ռաշնակցութիւնը» երկնեց Ս. Ստեփանօյի դաշնագրութիւնից անմիջապէս յետոյ: Նա ծնեցաւ, լոյս աշխարհ ընկաւ ժենեռալ Տէր-Աստուածատրեանի և Գրիգոր Արծրունու կազմակերպած խմբերի գործունէութեան օրերին:

Ոտքի ելաւ, կանգնեցաւ կուկունեանցի «արշաւանքի» օրերին. իսկ գործելու ասպարէզ նետեցաւ ՚ի պաշտօնէ՝ Խրիմեանի կաթուղիկոսութեան օրերին:

Շատ հասկանալի է, որ մեր ամենագեղեցիկ քաղաքական կուսակցութեան, — «Ռաշնակցութեան» թէ երկունքի և թէ զարգացման աստիճաններին քաջածանօթ և տեղեակ էր կովկասեան իշխանութիւնը:

Եւ եթէ ոչ մայրական՝ գէթ տառօրական գթութեամբ, եթէ ոչ հայրական՝ գէթ խնամակալա-

կան հոգատարութեամբ հետեւում և հսկում էր նրա վրայ:

Պարզ խօսեմք:

28

Քրքրեցէք ամեն մի ժամանակի և ամեն մի ազգի պատմութիւնը և կը տեսնէք, որ ամեն մի տիրապետող տարր՝ ամեն մի ներքի և աններքի միջոցներով աշխատել է միշտ՝ իւր թոյլ հարեւանին կամ հպատակ տարրին իւր օգտին ծառայեցնելու, իւր ուզածով նրան պարայցնելու:

Նոյն իսկ այսօր, այս րոպէիս՝ երկրագնդիս ամենից աւելի դարգացած ու կրթւած և ամենից աւելի ազատամիտ ու արդարամիտ մեծ հասարակապետութիւնը՝ յանձին իւր նախագահի, — Ռուզվելդի, — անգութ ու անարգ, եղբայրասպան կուրի ասպարէզ է դարձրել Կուբա կղզին, որպէսզի նրան... իւր ճանկը ձգէ:

Կուբայի երկու, յայտնի գործիչներ, երկուքն էլ անկաշառ ու հայրենասէր, աշխարհիս ամենահարուստ կղզիներից մէկի մէջ մի ահագին հրդեհ են առաջացրել և միացեալ նահանգների համար... շագանակ են խորովում:

Ուրիշ օրինակներ, կարծեմ, աւելորդ են:

29

Բնական է, որ Ռուսաստանն էլ, իբրև մի խոշոր ու տիրապետող ազգութիւն, չէր կարող այս պարասպայում բացառութիւն կազմել:

Եւ ինչո՞ւ կազմէր: Զէ որ նա ինքն էլ, ուրիշներ

րի նման ուզում էր կրակից շագանակ հանել:

Եւ ահա նա էլ իրան համար՝ շագանակ խորովող դուռ յանձին հայ «Ռաշնակցութեան», որ մինչև 1903 թւականի երկրորդ կիսամեակը՝ գործում էր, — ինչպէս ասած էր իւր կանոնադրութեան, կարծեմ, 2-րդ յօդուածում, — բացառապէս Տաճկահայաստանում:

«Ռաշնակցութեան այդ գործունէութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր ուսւ քաղաքակաշխարհեան 1877 թւականում ունեցած ծրագրին, որ մինչև 1903 թւականը թէև ընդարձակած ու կատարելագործւած էր, բայց էութեամբ նոյնն էր:

Եթէ Տաճկահայաստան արշաւող դաշնակցական զինւած խմբերը՝ կարողանային մի այնպիսի դուրսութիւն ստեղծել, որ ուսւ բանակը հիմք ու հնար ունենար այնտեղ (Տաճկահայաստան) մտնել, — նա կը մտնէր: Եւ, ի հարկէ, այլ ևս չէր դուրս գալ, ինչպէս որ ցարդ Աւստրիան դուրս չէ գալիս Պոսնիայից և Հերցեգովինայից և ինչպէս որ Անգլիան դուրս չէ գալիս Եգիպտոսից:

Սա ուսւ դիւանագիտութեան նախկին ծրագիրն էր, որ իւր գոյութեամբը պարտական էր արտաքին գործոց նախարար իշխան Գորչակովին և Կ. Պօլսոյ դեսպան Իզնատիեւին:

Իսկ եթէ դաշնակցական խմբերը՝ յաջողէին սոսկ կոտորած առաջ բերել Տաճկահայաստանում, — դրանով նրանք իրագործած կը լինէին ուսւ դիպլոմատիայի վերջին ծրագիրը, այն է՝ տաճկահայերի ջնջումը, Տաճկահայաստանը հայերից դատարկել տալը, — մի ծրագիր, որ իւր գոյութեամբ՝ պարտական է արտա-

քին գործոց նախարար Լաբանով-Ռաստովսկուն, իսկ գործադրութեամբ՝ Կ. Պոլսոյ գեսպան Նելիդովին։

ՁԴ

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան» գործունէութեամբ Լաբանով-Ռաստովսկու ծրագիրն իրագործւեցաւ,

Եւ ահա, պարբերաբար, միմեանց ետեւից սկըսւեցան Սասնոյ, Վասպուրականի, Բաղէշի, Տրապիզոնի, Պոլսոյ և առհասարակ ամեն մի փոքր 'ի շատէ հայաշատ քաղաքում ու գաւառում այն կոտորած ու աւերածութիւններն, որոնք իրանց խժոժութեամբ գերազանցեցին Բարդուղիմեան գիշերներն էլ, Սիկիլիոյ երեկոներն էլ և Ստոկհոլմի արեան բաղնիսներն էլ։

Եւ որպէսզի այդ մարդախօջօջ ոճիրներն յառաջացնող դաշնակցական «հերոսների» կեանքն Պոլսում չփտանգւի, — Նելիդովը՝ ինչպէս որ որոշւած էր՝ այդ հերոսներին Օսմանեան բանկի վրայ ուղղելիս՝ շտապում էր՝ իւր օգնական թէ թարգման Վաքսիմովի միջոցաւ՝ մի կողմից նրանց չոգնաւ նստեցնել և Մարտելիա փոխադրել և միւս կողմից՝ կարմիր Սուլթանին ակնածաբար խորհուրդ էր տալիս թէ՛ «Mas-sacrez, Majesté», — «կոտորեցէք, ձերդ մեծութիւն»։

Այս ձևով և այս եղանակով ռուս դիւանագիտութիւնը իւր վրէժը լուծեց Անգլիայի դիւանագիտութիւնից,

1878-ին Լայպպը՝ Սուլթանի թոյլտուութեամբ՝ հայ պատուիրակներ ուղարկեց Բերլին և 16-րդ յօդւածը 61-ի փոխարկել տւեց։

1896-ին Նելիդովը՝ նոյն Սուլթանի թոյլտուութեամբ՝ դաշնակցական հերոսներին՝ Օսմանեան բանկի վրայ ուղարկեց և Պոլսում հայ արեան բաղնիսներ սարքեց։

ՁԵ

Ընթերցողի նետարդերը ինայելով՝ մենք չենք նրկարագրել բուն երկրի, — Տաճկահայաստանի մէջ կատարւած ոճիր ու եղեռները։

Չենք պատմել թէ՛ ինչպէս երկրի երեսից իսպառ անյետացան Խանասորի 8 հայկական գիւղերն, իսկ նրանց դժբաղդ բնակիչներն «քարկոծեցան, սողցեցան, կոշկոծեցան, սպանմամբ սրոյ մեռան, շրջեցան լեռնկամաշկօք և մորթովք այծենեօք, կարօտեպք, նեղեալք, չարչարեալք, զորս ոչ արժէ աշխարհս, յանապատի մոյրեալք, և 'ի բերինս, և յայրս և 'ի փապարս երկրի» (Եփր. ժա. 37—38)։

Չենք նկարագրել նմանապէս, թէ ինչպէս Սասնոյ գաղաթիւներում, ինչպէս արձիւներն իրանց երկրաբերձ բներում, դարերով, և ապահով ու անվրդով ապրած 300,000 հայ շինականներն մասամբ թրի ու թնդանօթի բերանն ընկան, մասամբ Մշոյ դաշտաժայրում՝ շերմեցին, տապեցան, տաղնապեցան և կենսազրաւ եղան, մասամբ էլ մաղապուրծ Ռուսաստան փախչելով՝ ըստ առածին՝ «Մրից դուրս եկան, մրաջուրն ընկան»։

Չենք նկարագրել, թէ ինչպէս տաճիկ խուժանի ձեռքով Պոլսոյ փողոցներն հայի արիւնով սրսկելուցը, շաղախելուցը չբաւականանալով՝ մայրաքաղաքի պահակախումբը գիշեր ժամանակ յանկարծակի

յարձակեց հայ բանուորների և արհեստաւորների խիտ թաղերի վրայ և քնաթաթախ ժողովրդին մորթոտեց, դիակները նաւակների մէջ դետեղելով և վրան քարեր դարսելով՝ թոկելով կապում, ամրացնում էր և ծովափը տանելով նաւակը ծակում և անդունդն էր իջեցնում:

Իսկ երբ որ սրերը բթացան՝ այնուհետև սկսեցին հայերին ողջ-ողջ բռնոտել, ձեռքերն ու սուրերը կապոտել, բերանները խցել և վզներին քար կապելով ծովը շպոտել:

Այն, այս ամենը չենք նկարագրել, այսքանս միայն կարճամագրենք՝ ի տեղեկութիւն հայ ապագայ սերնդին և պատմութեանը, որ երբ անարգ դիւանագիտութեան անարգ հաշիւներով՝ այս խրժգժութիւնները կատարում էին հայերի գլխին: Թօփ-Հայանում Նելիգովի ДОНЕЦ անունով դեսպանական նաւի վրայ՝ ծառայողները ետրալաջ էին խաղում: Կովկասեան ազմինիստրայիայի օրգանն էլ հայերի գլխին եկած այս փորձանքներն՝ Աստուծոյ արդար պատիժն էր համարում այդ մեղապարտ ազգի համար: Երրորդ կողմից՝ մայրաքաղաքի ազմինիստրայիայի օրգան՝ անարգների անարգագոյն «Новое Время»-ն հայ նահատակներին և նրանց յիշատակը ծաղրածութեան և ծանականքի նիւթ էր շինել գրելով «Վոսփորի մէջ ձկները հայի շատ դիակներ ուտելուցը՝ սաստիկ չաղացան»:

Իայց իմանում էք ինչ կայ, թող խօսքը մեր մէջ Ձեռք—օտարները մեզ հետ այդպէս վարւելու, կար-

ծես, իրաւունք ունին, քանի որ մենք ինքներս մեր ծիծաղաչարժ վարմունքներով, մեր երեխայական գործողութիւններով և մեր քաղաքական ծայրայեղ տհասութեամբ՝ առիթ և զէնք ենք տալիս նրանց ձեռքը:

Հարիւրաւոր օրինակներիցը՝ վերցնենք միմիայն մէկը,—թէկուզ դաշնակցական «հերոսների» գործած յարձակումը Օսմանեան բանկի վրայ:

Յարձակողները, ՚ի հարկէ, դիտէին,—իսկ եթէ չգիտէին՝ պարտաւոր էին անշուշտ ստուգել, իմանալ, —որ Օսմանեան բանկը միջազգային հաստատութիւն է և միջազգային գրամներով է գործ կատարում:

Եթէ «Դաշնակցութեան» հերոսները յարձակելով այդ հիմնարկութեան վրայ՝ ուզում էին բանկի տէրերի, —Եւրոպացիների, — ուշադրութիւնը ճաճկահայաստանի վրայ հրաւիրել, կամ նրանց սպանալ, — յայն դէպս նրանք պարտաւոր էին անուշտ յոգս ցրնդեցնել բանկը, ընչաքաղց և շահամոլ եւրոպացիների գրպանին և անձին խփել փոքր ինչ՝ համաձայն ուսուսական առածին թէ «бей мужика не дублемъ, а рублемъ»:

Սակայն «Դաշնակցութեան» հսկաները այդ շարին, հապտ:—Մաքսիմովին անօտով նրանք՝ յանկարծ մի գաճաճ դարձան, զէնքերը վար դրին, վաւարար յետ դարձան և՛... և՛... շոգենաւ նստելով եւրոպայ, Մարտելիա փախան:

Քօղրիգօ, մեկնիր ինձ զարմանալի Այս հանելուկը նախախնամութեան, Հէր հազարաւոր հայրերից իսկ այս Հայրը տուեց ինձ, և հազարաւոր,

կաւ զաւակներից, նրան էլ այս որդիս:
 Բնութիւնն իւր բոլոր տարածութեան մէջ
 Չունի սրա նման հակադրութիւններ»:
 (Շիլլեր. Դոն Կարլոս).

Շարունակներ:

Մի քանի տաք գլուխ երիտասարդներ, յիմարաբար ոչ միայն մի ահագին դաւադրութեան նկատմամբ կոյր գործիք և խաղալիք դարձան, այլ և իրանց կեանքը աւելի թանգ գնահատեցին, քան հազարաւոր անմեղ հայերի կեանքը:

Եթէ որ «Իաշնակցական» հերոսները միջազգային բանկը յօդս ցնդեցնէին, հարկաւ, հայերի կոտորածը դարձեալ անխուսափելի կը լինէր: Բայց կարող էր պատահել, որ այդ ժամանակ եւրոպական դեօպանների նաւերը իրանց չէզօք գիրքից դուրս գալու ստիպւէին:

Եթէ այդ ևս չլինէր,—անշուշտ միջազգային քրննութիւն կսկսէր և ոճիրի իսկական հեղինակները հրապարակ կուգային:

Մի խօսքով՝ եթէ հայերի համար գրանից ոչ մի օգուտ չդուրս գար,—աւելի ևս չէր դուրս գալ, քան ինչ որ եղաւ:

Դառնանք «Իաշնակցութեան» գործունէութեանը Կովկասում:

ՁԷ

Մինչև 1903 թւականի կէսը՝ հայ և թուրք՝ քաղաքացին էլ, գիւղացին էլ, արհեստաւորն ու բանւորն էլ, վաճառականն ու ծառայողն էլ,—ամենքը, անխտիր ամենքը սիրով, եղբայրաբար ապրում էին Կովկասում միմեանց կողքին:

Ժամանակ առ ժամանակ թրքաշատ այս ու այն գաւառում լոյս ընկած աւազակային թուրք խմբերը՝ հաւասարապէս ատելի էին ինչպէս հայ, նոյնպէս և թուրք ազգաբնակութեանը, վասն զի երկու ազգաբնակութիւններն ևս անխտիր ենթակայ էին նրանց յարձակումներին, նրանց կողոպտումներին:

ՁԸ

Թուրք և հայ հարևանութեան, դուկեցութեան ընտիր և ազնիւ օրինակը՝ նկատելի էր նա մանաւանդ Բագու քաղաքում և նրա շրջակայ գիւղերում, ուր քաղաքի միջին դասակարգը մեծ քանակութեամբ, ամարանոց էր դուրս գալիս ամեն տարի:

Մաշդազա, Բղոջնա, Շիվալան, Մարդաքեան, Բիրկեա,—սրանք զուտ թրքաբնակ գիւղեր են՝ Բագուայ արևելեան կողմում, որոց մէջ ամառնային ամիաներումը վիստում ու վժժում էին հայ ընտանիքներ, կնանիք, աղջկերք և երեխաներ առանց սղամարդի, առանց քան մեծի:

Հայ տղամարդիկ իրանց ընտանիքը յիշեալ գիւղերն ուղարկելով՝ իրանք մնում էին քաղաքում, իրանց գործերի վրայ: Եւ միմիայն կիւրակէներին ընտանիքներին տեսութեան էին գնում, իսկ երկուշաբթիներին դարձեալ քաղաք վերադառնում:

Եւ ոչ մի տարի, ոչ մի ամիս, ոչ մի շաբաթ և ոչ մի օր լուած, կամ տեսնւած չէ, մի որ և է գիւղում, որ և է ամարանոցում, մի որ և է թուրք՝ որ և է հայից մի բան գողացել է. կամ թէ՛ նրան անպատել, նեղացել է և կամ ծուռ աչքով վրան մրտիկ տւել:

Չ'մոռանանք, որ հայ ընտանիքների սեպհական կամ վարձովի ամառանոցների դռներն ու ցանկապատներն, գիշեր-ցերեկ, բաց են եղել և, մոթալից գիշերներում, հայ ընտանիքներ՝ միայնակ կամ խումբովին ամբողջ ժամեր էին անցկացնում,— և այդ ամենայն ազատութեամբ և ապահովութեամբ,— ինչպէս գիւղերի հրապարակներում, նոյնպէս և բացօթեայ ընդարձակ այգիների ճիւղերըներում:

Մի և նոյն երևոյթը տիրում էր Բագու քաղաքի հայերի և թուրքերի մէջ ևս: Մյնպէս երկու հարևաններն էլ իրաւունք ունէին միշտ և հանապազբանաստեղծի հետ երգել թէ՛:

«Ես ապրում էի խաղաղ—իմ նետը

Անատառի որսի վրայ էր միայն ուղղած,

Միտքս սպանութեամբ չէր ազականւած»:

(Շիլլեր, Վիլհելմ Տէլլ):

Եւ այս խաղաղ, եղբայրական՝ վայելուչ, այս իդիլիական կեանքը Բագույ և նրա շրջակայ հայերի և թուրքերի մէջ՝ առ երևոյթս և առ ժամանակեայ չէր, այլ իսկական և տևական, որ ես վկայաբանում եմ՝ «ոչ ՚ի կայծ ընդոստուցեալ և ոչ ՚ի լուր զարթուցեալ, այլ անձամբ անձին պատահեցի ՚ի տեղւոյն և տեսի», ամբողջ 17 տարի, 1886—1903:

ՁԹ

Եկաւ 1903 թւականը, որոյ ամառը ինչպէս յայտնի է: Բարձրագոյն հրաման գուրս եկաւ հայ եկեղեցական կալւածքները յարքունիս գրաւելու: Եւ գրաւումը հետզհետէ տեղի ունեցաւ ժողովրդական յայտնի յուզումներով և սուր ընդհարումներով ոստիկանութեան և նոյն-իսկ զօրքի հետ:

Ժողովրդական այդ յուզումների, այդ խիզախ բռնկումների, Դաւթի և Գողիաթի մենամարտութեան բուն հեղինակը ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն ինքը ժողովուրդը, նրա ազգային—կրօնական վիրաւորւած՝ բուռն զգացմունքը, տարիներից ՚ի վեր նրա համբերութեան մխրի տակ թագկացած կայծը, վրէժխնդրութեան հուրը, որ պետական անձին անվայել այնքան թեթևամտութեամբ՝ բորբոքել էր իշխան Գոլիցինը, որի երեսն ի վեր հայ ժողովուրդը երէկ էլ, այսօր էլ և վաղն էլ, միշտ և ամեն ժամանակ, և առանց խղճահարութեան ու առանց սարջանքի կամ զղջման կարող է բացականչել՝

»Պու վրդովեցիր խաղաղութիւնս,

Թունաւորեցիր անարատ միտքս,

Անսովոր բանին ինձ սովորեցրիր»:

Կովկասահայերի յուզումները պսակւեցին իշխան Գոլիցինի վրայ եղած սպանման փորձով, որոյ կատարողը,—ասում են,— Հնչակեան կուսակցութիւնն էր՝ յանձին ոմն Մհերի, որ, ինչպէս լրագիրներում գրւած էր, «ղաշնակցութեան» անդամներից մէկի ձեռքով յետոյ սպանւեցաւ:

Իւր անձին, իւր կոչման ու պատւին դէմ՝ եղած այս վիրաւորանքն ու անարգանքը՝ իշխան Գոլիցինի մէջ էլ աւելի բորբոքեց հայասեցութեան սգին, կիրքը:

Եւ ահա այդ օրւանից երևան եկաւ հայ-թրքական ընդհարումների դժոխային ծրագիրը Կովկասեան աշխարհում:

Այդ ծրագիրը՝ իւր էութեամբ՝ նոր չէր: Նա

բղխում էր ուս քաղաքականութեան վերջին տարի-
ների ոգուց, ուղղութիւնից:

Ծրագրի գործադրման ձեւը միայն նոր էր և
Պօլիցինի ցանկացածն ու առաջարկածը:

Ճիշտ է Պետերբուրգում այնքան էլ չհամակրե-
ցին՝ կովկասահայերի ջնջման այդ սուլթանական
ձեւին, ՚ի վերայ այսր ամենայնի ՚ի նկատի առնելով՝
Պօլիցինի անձնական թախանձանքը մի կողմից, կով-
կասի թուրքերին ևս թուլացնելու և շլատելու նպա-
տակը երկրորդ կողմից և կովկասի ժողովրդին ուս-
տական յեղափոխութիւնից, հնար եղածին չափ, հե-
ռու պահելու միտքը երրորդ կողմից, — թոյլ աւին
կովկասի կառավարչապետին՝ իւր վրէժը լուծել հա-
յերից:

Պօլիցինը անմիջապէս Պետերբուրգ հրաւիրեց
Նակաչիձէին, որին նոր էր նշանակել Բագւի նահան-
գապետ և յատկապէս հայ թուրքական կոտորած
յառաջացնելու համար, հրահանգներ տւեց և վերա-
դարձրեց Բագու արեան բաղնիսներն կազմակեր-
պելու:

Իշխան Նակաչիձէին տուած այս դժսխային յան-
ձնարարութիւնը Բագուում շատ շատերին յայտնի էր,
թէ հայերից և թէ թուրքերից:

Վերջիններիցս օմանք նոյն իսկ զգուշացնում էին
հայերին՝ բացարձակ սնդելով, որ օստիկանութիւնը
աշխատում է մեզ, — հարևաններիս, միմեանց հետ
կուսացնել:

Այդ յանձնարարութեան գոյութիւնը՝ յայտնի էր
նաև «Պաշնակցութեան», որ նոյն իսկ ուղում էր,
կարծեմ, պատժել Նակաչիձէին՝ նախ քան թէ նա

կը պատժէր հայերին: Սակայն չգիտեմ, ինչու «Պաշ-
նակցութիւնը» յետ կացաւ իւր գիտաւորութիւնից:

Եւ ոչ միայն յետ կացաւ, այլև առիթներ տւաւ
Նակաչիձէին իւր միստիան շուտ կատարելու:

Առիթները սրանք էին, գոնէ բազուում:

Ղ

Ընդարձակ քաղաքի գրեթէ ամեն մի թաղում,
չաբթէնը մի անգամ, կիւրակամօրի գիշերները, կա-
նոնաւոր կերպով այսպէս անւանեալ, դաշնակցական
ժողով-երեկոյթներ էին լինում ի ներկայութեան ա-
մեն հասակի, աստիճանի և սեռի մարդկանց անխը-
տիր: Հանդիսականներից շատերը թուղթ էին խա-
ղում, այլք բուֆէտում իւրեանց քիմքերը քաղցրաց-
նում, միւսները պարում, նուագում և երգում մեծ
մասամբ յեղափոխական երգեր: Վերջապէս լինում
էին դասախօսութիւններ՝ գլխաւորապէս յեղափոխա-
կան թեմաների վրայ: Դասախօսների մէջ՝ աչքի ընկ-
նող մի քանի տաճկահայեր կային, որոնք իրանց
ունկնդիրներին օգևորեցնում էին Սասնոյ, Վասպու-
րականի, Պոլսոյ և այլ տեղերի կոտորածներն յա-
ռաջացնող հերոսների և հերոսուհիների քաջագոր-
ծութիւններով: Դասախօսները, ըստ մեծին մասին,
վարձկան մարդիկ էին, որոնք կամ ամօէ ամիօ ուս-
ճիկ էին ստանում «դաշնակցութիւնից» և կամ մեծ
մի դասախօսութեան համար՝ առանձին *):

*) Ծանօթ: Հարկաւոր եմ համարում յայտնել, որ «դաշ-
նակցական» ժողով-երեկոյթներից ոչ մէկին ես ներկայ չեմ
եղել, այլ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները հաւաքել եմ ժո-
ղովներին ներկայ եղող անկողնակալ և չէզօք մարդիկու-

ՂԱ.

Ոստիկանութիւնը դաշնակցականների ամեն մի քայլը տեսնում, դիտում էր: Նա շատ լաւ տեղեակ էր, թէ դաշնակցական երեկոյթներում ինչեր են կատարում և ով ինչ է խօսում: Բայց իրան այնպէս էր ձևացնում, իբրև թէ ոչինչ չէ տեսնում, ոչինչ չէ իմանում:

Իրանք միամիտ ժողովականներն էին, որ ամենուին չէին գլխի ընկնում, որ ամեն մի երեկոյթում ոստիկանութիւնը իւր յատուկ լրատներն է ունենում միշտ, նոյն իսկ երեկոյթներին համակրող, նրանում ջերմ մասնակցութիւն ցոյց աւելցնողների թւում:

Եւ նրանք, — ժողովների կազմողներն իրանց միամտութեան մէջ այնքան առաջ էին գնում, որ պահանջում էին, — երբեմն նոյն իսկ սպառնում, — որպէս զի քահանաները ևս երեկոյթներին ներկայ լինէին, որ եթէ ոստիկանութիւնը յանկարծ ներս մտնի, քահանաները վկայեն, որ մկրտութեան կամ նշանադրութեան հանդէս են կատարում իբրև թէ:

ՂԲ.

Քաղաքական որևէ աշխարհայեացքից զուրկ՝ Բագւայ թուրքերի ռամիկ գասակարգը՝ չհասկանալով «Քաշակցութեան» կազմած երեկոյթների իսկական նպատակը՝ կասկածում և տարակուսում էր:

Նրա կասկածը փարատում էին ոստիկանութեան

րից: Եւ ստուգելու ու վերստուգելու եմ այլ և այլ աղբիւրներից: — Ի վերայ այսր ամենայնի՛ եթէ իմ գրածների մէջ անձատութիւններ կամ զրպարտութիւններ կան, — թող այդ ամենը ինձ չվերագրուի, այլ նրանց, որոնք ինձ հաղորդել են:

յայտնի և գաղտնի ազենաներն, գրգռիչներն՝ բացատրելով իբրև թէ՛ հայերի այդ գաղտնի գործողութիւններն ուղղած են թուրքերի՛ իրանց դէմ:

Իբրև թէ՛ հայերը պատրաստում են իրանց սեպհական թագաւորութիւնը հիմնել Կովկասում և թուրքերին դուրս քշել այնտեղից: Եւ ուրիշ առասպելներ:

Երկու հարևաններին միմեանց դէմ՝ գրգռելու, զինելու փորձն՝ արդէն տեղի էր ունեցել կառավարչապետի պալատում, երբ վերաւորւած իշխան Գոյիցինը Աջառայի, Բագւայ և Գանձակի թուրքերի ուղերձն ու պատգամաւորութիւնն էր ընդունում: Մընում էր գրգռելու և զինելու թուրք ռամիկ գասը հայերի դէմ: Իսկ դրա համար՝ գրգռիչների պատմած վերոյիշեալ առասպելներն էլ բաւական էին: Եւ նա, թուրք ամբոխը, հետզհետէ այն եզրակացութեան էր յանգում, որ, արդարև, և յատկապէս նրանց «Քաշակցութիւնը» մի ամենագորեղ կուսակցութիւն է, որ ունի իւր զօրքերն ու զօրապետներն, իւր բանակներն իրանց ամեն տեսակ սպառազինութեամբ:

Թուրք հասարակ գասակարգը՝ դերմարդկային շնորք և ճարպիկութիւն էր գտնում այն հայ ահաբեկիչների մէջ, որոնք օրով - ցերեկով, քաղաքների յայտնի տեղերում, սպանում էին այս ու այն հարուստ հային, այս ու այն ծառայողին և խոյս տալիս ու ազատւում:

Եւ օրովհետև հայ առաջնակարգ գասակարգի մարդիկ, — հոգևորականներ, վաճառականներ, ինտելիգենտներ իրանց կողմից ոչ մի միջոցի չեն ձեռնարկում այս կամ այն կերպով սճրագործ դաշնակ-

ցականներին զսպելու, ուստի և թուրք հասարակու-
թիւնը կարծելով կարծում էր, որ „Դաշնակցութիւ-
նը“ ողջ հայ ազգն է ներկայացնում: Եւ դաշնակցա-
կանների կատարած ասեն մի գործողութիւն ազգին
էին վերագրում:

Այսպէս էր հասկանում և մեկնում իրերի դրու-
թիւնը՝ մինչ օրս նահապետական կարգերով ու ա-
ւանդութիւնների ընթերցող մեր թուրք հարեանը:

ՂԳ.

Մի և նոյն հասարակ ժողովրդի կարծիքը յայտ-
նում և պաշտպանում էին վերջերում նաև թուրք
ինտելիգենտները, — խաղաղարար յանձնաժողովների
անդամները, — գնեւեալ նահանգապետի ներկայու-
թեամբ:

Նրանք պարզ ի պարզոյ յանձնաժողովների հայ
ինտելիգենտ անդամներին ասում էին՝ „դուք ամեն-
բըզ էլ շատ լաւ ճանաչում էք ձեր գաշնակցական
շէֆերին: Եթէ նրանց բռնած գործերին չէք համա-
կրում, կամ ինքներդ սանձեցէք նրանց և կամ իշ-
խանութեանը յանձնեցէք: Գուք այդ չէք անում, չէք
ուզում անել, ընդհակառակը դուք նրանց նպաստում
և հովանաւորում էք“:

Եթէ չեմ սխալւում թուրք ինտելիգենտները
համանման կարծիք յայտնեցին նաև Փոխարքայի պա-
լատում հայ-թրքական համագումարի ժամանակ:

ՂԷ.

Թուրքերի երևակայութեան վրայ աւելի ազգում
էին գաշնակցականների արած ցոյցերնի բանց այս ու

այն ընկերի համար կատարւած հոգեհանգստեան
կամ թաղման ժամանակ:

Այդ ծէսերի կատարել տալն 'ի հարկէ գաշնակ-
ցականների կրօնական զգացմունքի հետեւանքը չէր,
այլ մի տեսակ ռեկլամ, մի ցոյց: Եւ իբրև այդպիսի
մարդիկ աշխատում էին, որքան կարելի է, պերճ ու
չքեղ կերպով կատարել:

Այդ ցոյցերից ամենամերջինը, — Միսակ անունով
գաշնակցականի թաղումը, — որ Բագուի առաջին հայ
թրքական ընդհարման նախօրեակին կատարւեցաւ,
նա մանաւանդ շատ լարեց ու գրգռեց թուրքերին:

Եւ նրանց մէջ այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղ չը-
թողեց, որ, ինչպէս գրգռիչներն նրանց ականջին շա-
րունակ ասում ու սնդում էին, — իբրև թէ հայերը,
արդարև, մի ինչ որ վատ բան մտածում են իրանց,
— թուրքերի դէմ:

Այժմ ասեմ, թէ ո՞վ էր հանդուցեալ Միսակը:

Նա գաշնակցական զինուոր էր: Եւ, ինչպէս պատ-
մում են, մի բաժ, սրտոտ երիտասարդ էր, Նոր-Ռա-
յազէտցի, ազգանունը՝ Ենգոյեանց, 25 տարեկան:

Մի անպիտան թուրքի և մի անպիտան հայի մէջ
մի գժտութիւն է ծագում անձնական, մասնաւոր
պատճառաւ: Հակառակորդները միմեանց սպառնում
են: Թուրք անպիտանը մի Ղօչիի է զխմում հային
սպանելու, իսկ հայ անպիտանը Միսակին է ապա-
ւինում թուրք հակառակորդին սպանելու կամ պաշտ-
պանելու:

Մի օր Միսակը խփում թուրք զօչիին սպանում
է: Վերջինիս ընկերներից մինն էլ մի օր, խփում
Միսակին է սպանում:

Ահա բոլորը:

Եւ աւասիկ այդ Միսակի թաղումն էր, որ կատարեցաւ 1904 թւի գեկտեմբերի 4-ին, շաւ դեմոստրաի կերպով: Բացի գաշնակցականներից յուզարկաւորութեանը մասնակցում էր կողմնակի հետաքրքիր ամբոխի հազարաւոր բազմութիւն: Քաղաքում ընդունւած ընդհանուր սովորութեան հակառակ հանգուցեալի դիակը եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն՝ ձեռքերի և ուսերի վրա տարեցաւ:

Գերեզմանոցում խօսւած ճառերի մէջ՝ այն էլ է աւել, որ Միսակի մահւան վրէժը պէտք է լուծել:

Թուրք հասարակութիւնը ափի բերան է մնացել ասելով՝ մի թէ հայերի համար այդքան նշանակութիւն ունի մի գաշնակցական զինուորի սպանումը, որ ինքը առաջինն էր սպանել թուրքի, այն ևս ոչ թէ մէկի, այլ մի քանիսի:

Գրգռիչները, — պրոֆուկատորները. — հարկաւ, մեծապէս օգտեցան Միսակի թաղման ցոյցով և վերին աստիճանի գրգռեցին թուրքերին,

Գրգռիչները թուրք խաւարամիտներին բացատրել էին, իբր թէ՛ գաշնակցականները երգւել են գերեզմանոցում այնքան թուրք սպանել, որքան մազ կայ Միսակի գլխի վրայ:

Սա, ի հարկէ, բացարձակ ստուծիւն ու զրպարտութիւն էր և է գաշնակցականների դէմ:

Բայց գիււնազէտների և գրգռիչների համար՝ ե՛րբ և ո՛ր երկրում բարոյականութիւն և ճշմարտութիւն գոյութիւն ունեցել է, որ Բագւայ գրգռիչների համար ունենար. եւ ահա այս ու սրա նման ա-

ռասպելների շնորհիւ՝ Բագւի մթնոլորդը զիւրավառ նիւթով լցւած էր:

Մի կայծ էր միայն պակաս, որ հրդեհը բռնկի: Եւ... ՚ի մեծ հաճոյս իշխան նակաշիճէի և նրա ազենաների, այդ կայծը ձգեցին հայերը, — կողմնակի մարդիկ արդեօք թէ գաշնակցականները. — ճիշտը չգիտեմ, միայն ինչպէս հայերի, նոյնպէս և թուրքերի հասարակաց կարծիքը այդ բանը «Գաշնակցութեանն» է վերագրում:

ՂԵ

Ինչպէս ամենայն տեղ, նոյնպէս և Բագւում, սովորութիւն է, որ հայ ժողովուրդը կիւրակի օրերը յաճախում է եկեղեցի: — Բայց եկեղեցիների փոքրութեան պատճառաւ՝ շատ անգամ ստիպւած է դառնալ մնալ և մասնաւոր խօսակցութեամբ և զրուցատրութեամբ զբաղւել:

Այդ կողմից, Թիֆլիզի Վանքի աւագ եկեղեցուց յետոյ՝ աչքի է ընկնում Բագւայ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ հայերի համար միակ եկեղեցին է և ինչպէս ինքը, նմանապէս և նրա գաւիթը չափազանց փոքր են ժողովրդի համեմատութեամբ:

Գաւթի հարաւային դրան կից՝ տախտակաչէն մի փոքրիկ խանութ կայ, որ երեցփոխանը վարձով է տալիս: Խանութում բացառապէս գրքեր և լրագիրներ են վաճառւում:

Թէ՛ այդ խանութի վարձողը և թէ՛ քաղաքի շրջիկ գրավաճառներն ու լրագրավաճառներն՝ կիւրակէներում գաւթի պատերին, թէ՛ դրսի, թէ՛ մանաւանդ ներսի կողմից, շարում են իրանց ծախու ապ-

բանքներն,— գրքոյկներ, լրագիրներ, պրօմէներ, գանազան գործիչների պատկերներն: Այդտեղ, գաւթում, ցրում են և՛ վաճառականների յայտարարութիւններն և՛ քաղաքական կուսակցութիւնների լեզու և անլեզու թուուցիկներն ու կոչերը:

Այսպիսով բազուայ հայոց եկեղեցւոյ գաւթը՝ կիւրակի օրերին՝ կատարեալ վաճառատեղ է դառնում, որ հեռաւոր կերպով յիշեցնում է Քրիստոսի ժամանակ Երուսաղէմի տաճարի գաւթներում կատարւած գործողութիւններն:

Տողերիս գրողը շատ անգամ ասել և կրկնել է, ում որ անկ է, որ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթը պրովօկացիայի համար ամենայարմար վայր է ներկայացնում, իսկ նրանում տեղի ունեցած առևտուրը պրովօկատորների առաջ միշտ լայն ասպարէզ է բաց անում:— Բայց մեզ չեն լսել:

Փոյթ չէ, տայ Աստուած, որ մենք անտեղի և աւելորդ երկիւղ լինենք կրելիս:—

ՂԶ

Ինչպէս ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ, նմանապէս և Բագրի ու նրա ազգաբնակչութեան, ուրեմն և հայերի մէջ վերջին տարիներում՝ զէնք կրելն անհրաժեշտութիւնից առաւել մօզա, նորաձեւութիւն է դարձել:

Ձէնք կրում է, ինչպէս իսկական կարիք, պէտք ունեցողը, կրում է և նա, որ 10—30—50 բուրջի կարող է անտեսել, շատ անգամ բերանիցը կտրելով: Ձէնք կրում է և՛ աշակերտը և՛ պատանեակը:

Երբ այս այսպէս է, բնական է, որ Հայոց եկե-

ղեցւոյ գաւթում խառնւած խայտաճամուկ բազմութեան մէջ ևս զէնք կրողներ կարող են լինել: Եւ անշուշտ կան:

Մենք գիտենք նոյն իսկ, որ վերջերումս ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթում երկու հակառակօրդ խմբակների մէջ զինեալ ընդհարում էր լինելու:

Բարեբաղդաբար հակառակօրդների բանականութիւնը թէ կրօնային զգացմունքը՝ թոյլ չուեց այդ աստիճան արատաւորելու ազգային եկեղեցւոյ պատիւը, նրա անունը, և վայնասուն ու իրաբանցում ձգելու հարիւրաւոր և ամեն հասակի ու սեռի բազմութեան մէջ:

Մենք համոզւած էինք, որ հայ մարդը՝ ով ուզում է լինի, թէկուզ միանգամայն անկրօնին և անաստուածին մէկը՝ իրան թոյլ չի տալ իւր ազգակից հակառակօրդի վրայ կրակ բաց անել եկեղեցւոյ գաւթում, նրա շուրջը:

Սակայն մենք համոզւած էինք նմանապէս, որ Բագրում շարունակ գործող ու ներգործող անարգ պրովօկացիան՝ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շուրջը, մի օր, պէտք է, որ արիւն թափել տայ, ինչպէս և արաւ 1905 թւի փետրւարի 5-ին:

ՂԷ

Այդ օրը կիւրակի էր. կէս օրւայ պատարազը դեռ չվերջացած՝ եկեղեցւոյ գաւթից գուրս, արեւմտեան կողմում, մի դէպք է պատահում, որ այլ և այլ կերպ է պատմում: Հաստատը միայն այս է, որ այդ դէպքը սերտ կապ և առնչութիւն ունի Մի-

սակի սպանման և այդ սպանումը յառաջացնողը մասնակի, անձնական հաշւի հետ:

Եւ ուրեմն հասարակական նշանակութիւն չպիտի ստանար, բայց, գժբադդաբար ստացաւ:—

Բազում բառականի յայտնի, նախալին գործով պարագոյ մի թուրք կար,—Ազա Ռիզա Բաբայեվ:—

Պատմում են թէ այս մարդը՝ եկեղեցւոյ պարուպի կողքովն կառքով անցկենալիս երեք անգամ ատրճանակով կրակ է արձակում բազմութեան մէջ կանգնած մի հայ զինուորի վրայ և նրան ստբից վիրաւորում:

Հայ տղայքը բռնում են Բաբայեվին և ստիկանին յանձնում: որ, սակայն, նրան չէ կայանաւորում:—Եւ Բաբայեվը կառքի միջից՝ ատրճանակ արձակելով օդի մէջ սկսում է փախչել: Հայ տղերանցից մինը ատրճանակով թուրքի ճակատին է խփում և կառքից վայր գլորեցնում: Մի երկու ուրիշ տղայք էլ զալիս են և բերութով գիակը ծակծկում, մի քանի տեղից կտրատում:

Մօտակայ բազարից վրայ են հասնում 5—10 թուրքեր և Բաբայեվի արնաշաղաղ դիակը ուսերի վրայ դրած՝ ման ածելով մի երկու թրքական փողոցներում «վրէժ, հայերից վրէժ» են աղաղակում:

Թուրք խուժանը գրգռւում կատաղում է, բայց սպանման տեղը զօրքերով (հեծեալ կօզակներ) շրջապատւած տեսնելով՝ սիրտ չէ անում յարձակում գործել հայերի վրայ:—

Այդ ես իմ աչքերով տեսայ, երբ թուրքերի և զօրքի մէջ եզած «Վռանկելյակի փողոցով անցնում էի: Իրիգնապահին զինուորները քաշւեցան:

Այդ բանից, կարծես, սիրտ առած՝ «Հայկական և Վօրօնցոյակի» կոչւած փողոցներում ատրճանակի ճարճատիւններ լուել սկսան և մինչև ժամը 8-ը արդէն 26 հայեր վիրաւորւած էին:

—Հէնց բաղնիսի դռան առաջ,—ասաց ինձ «Յանտազիա» բաղնիսի հայ կապալառուն,—քառորդ ժամ առաջ 6 հայի վիրաւորեցին թուրքերը:

Եւ, ճշմարիտ, վերջիններս շատ և շատ գրգռւած խօսում էին փողոցներում, երբ ժամը 9-ին ես բաղնիսից տուն էի վերադառնում: Այդ ժամանակ ես թուրքաց թաղումն էի ապրում:—

ԿԸ

Գիշերւայ սպանութիւններից տեղեկութիւն չունենալուցն էր անշուշտ, որ հետեւեալ օրը, փետրւարի 6-ին, հայերը՝ ամեն ոք գնում էր իւր գործին, գոնէ երբ ես դպրոց էի դնում, հայի խանութները բաց էին 3 մեծ փողոցների վրայ էլ:—

Բայց ժամը 10-ին յանկարծ ատրճանակների և հրացանների ճարճատիւններով քաղաքը լցւեցաւ:—

Պարզ երևում էր, որ գիշերը խորհրդակցութիւն է եղել՝ հայերին յանկարծակի բերելու:

Իպրոցից մինչև տուն, երեք մեծ փողոցներ, ստքով անցայ (կառքերը փախել էին) և ոչ մի փողոցում, ոչ մի անկիւնում սովորական ստիկաններից ոչ մէկին չհանդիպեցայ:

Փողոցները միանգամայն դատարկւած էին մարդիկներից,

իմ հարևան ծանօթ թուրքերն յորդորում, խոր-

հուրդ էին տալիս ինձ աճապարել և շուտով տուն մտնել:—

Նրանք անիծում էին «սաբաբին»—պատճառին, առանց հասկանալու սաբաբի ով լինելը:

Մինչև ժամը 3-ը, ուրիշների նման, ես ինքս էլ փակւած մնացի տանը:

Սմբույշ քաղաքը մեռած էր թւում: Միայն բոպէ առ բոպէ օդում լուած հրագէնների մասնակի ճարձատիւններն և հաճազարկերն՝ ցոյց էին տալիս, որ մարդ գազանները այնտեղ, հայկական փողոցներում, միմեանց կոտորում, փողոտում են:

Սյլ ևս անկարող լինելով տանը նստելու, ես ինձ մի կերպ փողոց ձգեցի և մտայ հայկական թաղը, — Կրասնօիդոսկի, Տորգովի, Պրաչեչնի և Վարինսկի փողոցները միմիայն՝ սոսկ ստուգելու համար, թէ ինչեր են կատարում:

Եւ, Ստոււած իմ, ամեն մի քայլափոխում գրեթէ մի քանի գիակներ և՛ հայի և՛ թուրքի և ամենքն էլ անխտիր հասարակ, բանուր, օրական փաստակով ապրող շրկիրներ, մշակներ, գործակատարներ *):

«Եւ հեծեցի, և՛ գնացին արտասունք» **): Հայ մարդիկ՝ Ծ—Յ հոգի, այս ու այն փողոցի անկիւնում, այս ու այն տան շէմքում ծւարած, շարած մնում են և ոչ ասելիքներն են իմանում, ոչ էլ անելիքները:

*) Թրքական թաղերում ապրող հայերի մասին ոչ մի անգեկուսութիւն կարելի չէր իմանալ:

**) Նարպէյ:

Ինքնապաշտպանութիւնը, ինչպէս ասացի, դեռ կազմակերպւած չէ:

Պատահեցայ յեղափոխական շէֆերից մէկին:

Նա ինձ հաւաստիացրեց, որ հէնց այս գիշեր գաշնակչականները ու հնչակեանները միասին խորհրդակցելու են՝ ինքնապաշտպանութեան առթիւ:—

ՂԹ

Մայականի փողոցում ծխականներիցս մէկի տանը 1/4 ժամ հանգստանալով՝ ես տուն դարձայ՝ հալաքնակ միւս փողոցներով: Եւ մի և նոյն տեսարաններին հանդիպեցայ, ինչ որ նախկին փողոցներում:

Իմ ընակարանի, — Չաղբովի փողոցի, անկիւնում ես 4 թուրք զօյիների հանդիպեցայ, որոնք մի թուրք թաղապահ ոստիկանի և 2 թուրք քաղաքապահների, — городовоѣ, հետ խօսում էին:

Նրանք ինձ ճանապարհ տւին: Ես բարեեցի և անցկացայ:

Մինչև փետրւարի 9-ը, երեկոյեան 3 ժամը ես այլևս տանից չեմ դուրս եկել:— Ուստի և հաւաստեալ չեմ կարող ասել, թէ քաղաքում ինչ է կատարւել:

Ժամը երեքին յանկարծ հաշտութեան ազգակները լուեցան և 3 օր իրանց տներում փակւած ժողովուրդը դուրս լցւեցաւ:

Սրբազան Առաջնորդի հրամանաւ՝ հեռուեալ օրը ես գնացի նահանգապետին և պրօկուրօրին՝ հոգևորականութեանը գիւրութիւններ տալու՝ դիակներն թաղելու նկատմամբ:—

Դատաստանական ըննչի որոշած ժամին գնացի

քաղաքային հիւանդանոցը և զժբաղգութիւն ունեցայ կոյտերի, դիակների կոյտերի հանդիպելու, ամենամեծ մասամբ հայերի:

Դնացի գերեզմանատուն և այնտեղի անատոմիկական սենեակում և նրա շուրջը՝ մի և նոյն աղէխարչ տեսարանը:—

Երեք օրուայ մէջ՝ սպանուած հայերի թիւն էր 196 հոգի, որոց դիակները հոգևորականութեան ձեռքով թաղուեցան:

24 փրաւորուած հայեր էլ տներում են վեր ընկած: Նրանց մեծագոյն մասի վերքերը բուժելի են:

Այսպէս՝ հայ-թրքական առաջին ընդհարումը՝ Բագուայ հայութեան վրայ նստեց աւելի քան 200 հոգի մարդկային կեանքով:

Բացի դրանից հրձիգ եղան 7 հայկական տներ, որոնցից երեքը հոյակապ, եռայարկ տներ էին:

Իսկ կողոպտումների և աւարառութիւնների ոչ հաշիւ կայ և ոչ համար ու արժէք:

Եւ այս ամենը՝ ակնյայտնի և բացարձակ հետեւանք էր կառավարութեան քաղաքականութեանը.*)

Եւ հէնց այդ քաղաքականութիւնն էր և եթ, որ թուրք ազգի տականքը կազմող, մեծ մասամբ

*) Մանօք. իմ բնական տան ներքին յարկում ոստիկանական մի թաղապետ էր ապրում, որ այսօր վախճանուած է:

Փետրուարի 8-ին, պատասխանելով իմ հարցին թաղապետը յայտնեց, որ եթէ նահանգապետը (իշխ. Նակաշիձէն) իրաւունք տայ՝ ոչ թէ ոստիկանական ամբողջ կազմը, այլ 2—3 թաղապետներ և եթ կարող են թուրքերին զսպել և կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնել քաղաքում:

— Բացի ոստիկանական կազմից՝ քաղաքում որքան զօրք կայ, հարցրի ես:

զիւղերից քաղաք թափուած, խաժամուժ ամբոխին հայերի և նրանց տների վրայ քշեց:

Գալով Բագուայ թուրք ազգաբնակութեանը, — յանուն արգարութեան այս պէտք է արձանագրենք, — որ նա, այդ ազգաբնակութիւնը, ոչ միայն չէր մասնակցում ցեղակից սիլիքորների խժգժութիւններին, այլ և ամեն կերպ հովանաւորում և պաշտպանում էր իւր հարևան հայերին ամեն մի փողոցում և ամեն մի տնում գրեթէ:

Եթէ Բագուայ թուրք ազգաբնակութեան նոյն իսկ ամենաչնչին մասը՝ իրանց անարգ ցեղակիցների օրինակին հետեւէին, — այսօր Բագուում ոչ հայ մնացած կը լինէր և ոչ էլ հայի կայք,

ձ

Բագուի փետրվարեան կոտորածը, ինչպէս յայտնի է, նախադուռ եղաւ նոյն քաղաքի և առհասարակ Կովկասի հայ-թրքական ընդհարումներին, որոնք՝ որոշ սխտեմով և տակտիկայով՝ կառավարութիւնը առաջ էր բերում երբեմն այստեղ և երբեմն այնտեղ: Եւ է որ յօգուտ թուրքերին և է որ յօգուտ հայերին: Միմեանց հետ կուռող, միմեանց ջլատող ու թուլացնող

— Բացի տեղական պահստորգ զօրքից, քաղաքում կայ նաև 300 ձիաւոր կողակների մի գունդ:

Թող ինձ 25 կօզակ տան և կը տեսնէք, թէ ինչպէս ձեռաց կը խաղաղացնեմ քաղաքը, — պատասխանեց թաղապետը՝ աղնիւ խօսք առնելով ինձանից և ինձ հետ եղող 2 հայերից, որ մեր լսածները հրապարակ չենք հանել:—

Բայց միթէ իմ հարևան թաղապետն էր միայն այդպէս խօսում, ոչ, այլ ամեն մի թաղապետ, նոյն իսկ քաղաքի ոստիկանապետը:

Սենատօր Կուզմինսկին իւր կատարած քննութեամբ՝

կողմերից ոչ մէկն էլ գլխի չէր ընկնում, թէ այս հողմը «ուստի գայ և յո՞ երթայ»:

Իսկ եթէ գլխի ընկնողներ ևս կային՝ յանձին թուրք բեդերի և հայ դաշնակցական չէֆերի,— նրանք էլ, դժբաղտաբար, այնքան կրքոտուած ու կուրացած էին, որ՝ հակառակ իրանց ցանկութեան՝ կառավարութեանը նպաստում էին կրակի վրայ շարունակ իւր ածելով:

ՃԱ.

Նարոնակ գրեցին ու ասացին, այժմ էլ դրում ու ասում են՝ նոյն իսկ հակադաշնակցականները, թէ այդ կուսակցութիւնը հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ՝ մեծապէս օգնեց հայերին՝ զինելով նրանց և ինքնապաշտպանութեան մղելով: Դա ճշմարիտ է: Սակայն ճշմարիտ է և այն, որ եթէ «Դաշնակցութեան» զինեալ միջամտութիւնը չլինէր, հայ-թրքական ընդհարումները այսքան ծաւալ թերևս չտանային:

«Դաշնակցութեան» ղեկավարները, որոնք իրանց զարգացմամբ և աշխարհայեացքներով անտարակոյս բարձր են թուրք ոչ ինտելիգենտ բեդերից և ազալարներից՝ հէնց առաջին անգամից պիտի ճանաչէին ընդհարման բուն հեղինակին և նրա յետին նպատակը

ինչպէս յայտնի է ոստիկանութեանը մեղաւոր դուրս բերեց և դատի ենթարկեց:

Նահանգապետը, — հանգուցեալ Նակաչիձէն, — կուզփնսկուն աւած իւր բացատրութեան մէջ՝ նոյնպէս մեղադրում էր ոստիկանութեանը:

Միշտ այդպէս է աշխարհի բանը
Տկարք գորեղի առաջ միշտ մեղաւոր է դուրս գալիս:

ըմբռնելով՝ աշխատէին խոչընդոտ հանդիսանալու ընդհարումներին:

Սա անհնարին գործ չէր, մանաւանդ սկզբներում: Իսկ եթէ «Դաշնակցութիւնը» չէր կարող կամ չէր կամենում չարիքի առաջն խաղաղութեամբ առնել, յայն դէպս առաւել լաւ կանէր, եթէ որ ձեռքնպահ, չէզօք մնար:

Սա գոնէ չարիքների փոքրագոյնը կը լինէր մեղ համար:

— «Ձեռնպահ, չէզօք» բառերիս վրայ, գիտեմ, շատ շատերը ծիծաղելու են: Սակայն մի շտապէք: Նուտով ես ձեզ կապացուցանեմ, որ «Դաշնակցութիւնը» իսկապէս ձեռնպահ և չէզօք էր մնում, երբ իրական ոյժի էր հանդիպում և իրան համար փտանգ էր տեսնում:

Արդ՝ ես էլ ասում եմ, եթէ որ այդ այդպէս էր լինելու, — ապա ուրեմն աւելի լաւ չէր, եթէ որ «Դաշնակցութիւնը» սկզբից և եթէ ձեռնպահ, չէզօք մնար: Եւ ոչ թէ հուրը արծարծէր և ինքը պոկ գար, փախչէր:

Դրա փայլուն օրինակը մենք տեսանք Պօլսոյ Օսմանեան բանկի վրայ եղած յարձակման ժամանակ: Նուտով կը տեսնենք և ուրիշ օրինակներ:

Կրկնում եմ աւելի լաւ կանէր «Դաշնակցութիւնը», եթէ որ սկզբից և եթէ չէզօք մնար:

Սակայն նա այդ չարաւ, ոչ էլ խաղաղ ճանապարհների դիմեց, այլ, ընդհակառակը, մեծ ոգևորութեամբ պատերազմի գաշաը նետեց ինքը և իրան հետ նետեց նաև հայ ժողովրդին, յատկապէս հայ գիւղացուին: Առանց սակայն 'ի հաշիւ և 'ի քննութիւն առնելու, թէ դրա վաղճանը ինչ է լինելու և ուր է յանգելու:

Այդ վաղճանը, — որ կը լինի ժողովրդի տնտեսական վիճակի լիակատար քայքայում, նրա բարո-

յական իրումն ու յուսահատութիւնը և նրա վատ ստոր բնազդ և հակումների յառաջ գալը,—եթէ ոչ այսօր, անշուշտ վաղը կամ միւս օր հայ ազգի առաջ կը դուրի իւր ամբողջ մերկութեամբ:

Եւ թող այդ ազգը և նրա ներկայացուցիչները, նրանց թեթեւամիտ պետերն՝ բաց աչքով այն ժամանակ թող տեսնեն թէ ինչ և որքան է նստել իւր վրայ՝ «ազգային ինքնապաշտպանութիւն» կոչւած՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» աւանտիւրան:

ՃԲ

Թէ «Դաշնակցութեան» գործունէութեան մէջ առհասարակ՝ աւանտիւրան շատ մեծ դեր է խաղացել,—դրա համար փաստեր շատ կան թէ տաճկահայերի և թէ ռուսահայերի կեանքում:

Վերցնենք դրանցից մի երկուսը, ամենից թարմ փաստերը, որոնք մեր կողքին և մեր աչքի առաջ կատարուեցան.

Բաղա գիւղի գլխին եկած զուլումը՝ ամենքին յայտնի է.

Այդ գիւղի մասին՝ մեր լրագրութիւնում,—լաւ յիշում եմ,—շատ բան գրուեցաւ և բաւականին մանրամասն կերպով:

Սակայն չգիտեմ գրողների կամ տեղեկատուների անտեղեակ լինելուցը արդեօք, թէ թթու ազդասիրութիւնից և կամ,—որ ինձ աւելի հաւանական է երևում,—«Դաշնակցութեան» երկիւղիցը՝ մի գլխաւոր հանգամանքի մասին մի տող անգամ չգրուեցաւ, չյիշուեցաւ գէթ հարեանցօրէն:

Բանը նրանումն է, որ Բաղան ամեն կողմից չընթացաւ և թրքական գիւղերով:

Վերջիններիս թուումն է և կալածատէր Ալլահ-եարբէզ Զուլգուդարովի տունը:

Անցեալ 1905 թւականի նոյեմբերի սկիզբներին՝ «Դաշնակցութեան» զինւորներն՝ հատ ու կենսա ըսկըսում են մուտ ու ել գործել յիշեալ գիւղը՝ ժողովրդին զինելու նպատակաւ:

Բաղայի հարեան թուրքերը, որոնք իրանց սովորական գործերի համար՝ միշտ գնում գալիս են յիշեալ գիւղը՝ տեսնելով հայդուկների գործունէութիւնը սկսում են կասկածել:

Լուրը հասնում է Ալլահ-եարբէզ Զուլգուդարովին: Սա մի քանի մարդիկ է ուղարկում Բաղա և հայ գիւղացիներին խորհուրդ տալիս, որ հայդուկներին չթող տան ժողովրդի միտքը պղտորելու և հարեւանների մէջ փոխադարձ կասկածներ զարթեցնելու:

Զուլգուդարովը յորդորում է հայերին՝ թուրք հարեւանների կողմից միանգամայն միամիտ և ապահով լինել, որ նրանք նախայարձակ չեն լինել հայերի վրայ: Եւ թէ՛ ինքը իւր բոլոր ազդեցութիւնը՝ ի գործ կը դնէ, որ հարեւանների մէջ ընդհարում տեղի չունենայ:

Սակայն գիւղում եղող հայդուկներն՝ նախատինքով և սպառնանքով բէգի մարդկանց յետ են դարձնում:

Մի քանի օրից յետոյ՝ հանդիսաւոր կերպով Բաղա է մտնում «Դաշնակցութեան» Գ... խմբապետը 80 հոգի ձիաւոր, սպառազէն հայդուկներով:

Ճաշելուց և գիւղացիներին սիրտ տալուց յետոյ՝ խումբը գիւղից մեկնում է և թրքաց գիւղերի միջով անցնում է դաւուլ զուռնայի նազաժութեամբ:

Բացի ՚ի դրանից՝ Ալլահ-եարբէզի տան առաջ՝ խմբապետ Գ... մի ցոյց է անում:

՚ի նշան իրանց ուժի՝ նա հրամայում է խմբին օդի մէջ մի երկու անգամ համազարկ տալ իրանց զէնքերից: Եւ ապա հեռանում է, անցնելով Շամշազնի վիճակը:

Այդ ամարդի ցոյցի հետեանքը յայտնի է արդէն։
Աւանտիւրիստ խմբապետի հեռանալուց երկու
օր յետոյ՝ թուրքերը յարձակուով են Բաղա գիւղի
վրայ։ 300 տնից բաղկացած գիւղը քարուքանդ է
լինում, լիուրի կերպով կողոպտուում ու թալանուում։
135 հոգի սպանուում են, իսկ մնացեալները ցրիւ են
գալիս։ Եւ մինչև այսօր թափառական գիւղից գիւղ
և քաղաքից քաղաք են շրջում և... մուրացկանու-
թեամբ ապրում։ Եւ վայ այդ ապրելուն։

Այս պատմութիւնը ինձ արել է մի բանիբուն,
անկողմնապահ և ակնատես անձն, որին հաւատա-
լու ես ոչ մի հիմք չունիմ։

— Այժմ «ասացէք, եղբորք, հայեր», աւելի լաւ
չէր, եթէ որ «Բաշնակցութիւնը» Բաղայի նկատ-
մամբ ձեռնապահ, չէզօք մնար։

Ինչ և իցէ։

ՃԳ

Հիմի պատմեմ այն, ինչ որ ես իմ աչքովն եմ տեսել։
Յայտնի է թէ՛ հոկտեմբերի 17-ի Հրովարտակը
ինչ մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեց ամեն տեղ։

Ուրիշ քաղաքների նման՝ Բաղուն էլ յետ չ'մնաց
ընդհանուր ցոյցերից։

Նրա ամբողջ ազգաբնակութիւնն էլ հայ, թուրք,
ռուս, աշակերտ և աշակերտուհի, — ամենքը, անխտիր,
խումբ խումբ անցուղարձ էին անուձքաղաքով, որոյ կեն-
դրոնավայրը՝ Պարապետ կոչւած մեծ հրապարակը՝ զը-
տնուում է ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հարաւային կողմում։

Հոկտեմբերի 18-ին այդ հրապարակի վրայ ձե-
ռաց երկու ամբիոններ էին շինուած։

Մէկի վրայից ճառախօսուում էր մի թուրք՝ բը-
ժիչկ՝ մայրենի լեզուով։ Միւսիցը՝ մի ինտելիգենտ հայ
երիտասարդ՝ ոսերէն։

Հրապարակում ասեղ գցելու տեղ չկար։ Երկու
ճառախօսին էլ ես ուշի ուշով լսեցի։

Հաւատացնում եմ ձեզ՝ որքան որ թուրք ին-
տելիգենտի ճառը՝ թէ բովանդակութեամբ և թէ
արտայայտման ձևովը իմաստալից էր և վայելուչ,
այնքան հայ ինտելիգենտի ճառը՝ անվայել, թեթեւ
էր իւր անմիտ և սին բացականչութիւններով և երե-
խայական յոխորտանքներով։

Չնայած որ ոչ միայն ռուս ունկնդիրներին, այլ
նաև հայերին մէջ դժգոհութեան նշաններ էին ար-
տայայտուում և նոյն իսկ քերթմնշող ռուսներ եղան,
այնուամենայնիւ պ. ճառախօսը զօռ էր տալիս իւր
հողմարածութիւններին։

— Սա էլ երէկւայ ցանցառիցը պակաս չի եղել,
ասաց ինձ՝ կողքիս կանգնած մի հայ։

— Մի՛թէ երէկ էլ ճառեր են խօսել այստեղ,
հարցրի ես։

— Այստեղ ոչ, այլ ընդհանուր նահանգապետի տան
առաջ, պատասխանեց խօսակիցս և հետեւեալը պատմեց։

«Ամէն ազգի, հասակի և սեռի մեծ բազմու-
թիւն երէկ գնում էր այցելութիւն բանտարկեալնե-
րին։ Ընդհանուր նահանգապետի դռան առաջ՝ բազ-
մութիւնը կանգ առաւ։

Գեներալ Ֆադեեւը՝ դուրս եկաւ պատշգամբը։
— Շնորհաւորեց ժողովրդին կայսերական հրովար-
տակի առթիւ. յայտնեց, որ շատ բանտարկեալնե-
րին նա արդէն բաց թողնելու հրաման արձակել է,
իսկ որոց մասին որ ինքը իրաւունք չունի՝ հեռա-
գրով կը միջնորդէ, ուր հարկն է, որ նրանք էլ ա-
զատուին։ Իսկ ինքը ինքնազուլիս կարող չէ։ Գեներա-
լը յարգելով ժողովրդի ինքերը՝ հրամայեց, որ զին-

ւորական նուագախումբը ժողովրդի հետ շրջի քաղաքում 'ի նշան ուրախութեան:

Այս միջոցին ահա, — աւելացրեց խօսակիցս, — պ. Բ... երիտասարդը յանկարծ սկսեց ուսերէն լեզուով բարձրաձայն հայհոյել Փաղեեվին տմարդի և գոռահիկ բռնութիւն և պահանջելով, որ նա «չուտով ուղ ընի», կորչի Բագւից:

Ծերունի Փաղեեվը երեսը շուռ աւեց և տուն մտաւ:

Մի րօպէ մարդիկ սկսեցին միմեանց հետ փրսփոսայ, սակայն, թափօրը տեղիցը շարժւեցաւ և ցընծութեան աղաղակները դարձեալ օդը թնդացրին:

— Ասած է, սիրելի ընթերցող զգիժը հորը մի քար է ձգում: Խելօքները հաւաքում և դուրս հանել չեն կարողանում»:

Թէ Բ... երիտասարդի և թէ Պարապետի ճառախօսի վարմունքները, 'ի հարկէ պախարակելի են:

Սակայն երկու մասնակի անձինքների այդ վարմունքները չէր, որ Բագւի հայութեանը հոկտեմբերի 20-ին մի նոր աղէտի ենթարկեց, այլ «Դաշնակցութեան» ցոյցը, — նրա մի նոր աւանտիւրան:

ՃԴ

Հոկտեմբերի 19-ին ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շուրջը և նրան կից Պարապետ կոչւած հրապարակում մարդկանց հօծ բազմութիւնից, ինչպէս ասում են, ասեղ դցելու տեղ չկար:

Յանկարծ Դոյիւբաքինակի փողոցի ծայրում երևեցաւ դաշնակցականների թափօրը, անցնելով Ստանիսլաւի, Տելեֆօնի, Մարսկոյ և Տօրգօվիչ հայաբնակ փողոցներով:

Թափօրը բազկացած էր հազարաւոր մարդկան:

ցից, որոց մեծ մասը կողմնակի, հետաքրքիր անձինք էին 'ի հարկէ:

Թափօրի առաջից գնում էին դաշնակցական զինւորներն՝ կրծքերի և թևերի վրայ կարմիր ժապաւէններ կրելով:

Ձինւորների առաջից գնում է նրանց զօրավարը՝ հեծած ձիու վրայ, որոյ բաշերն նոյնպէս դարդարւած էին կարմիր ժապաւէններով:

Մի քանի ձողերի կպցրած դրօշակների վրայ՝ մեծ մեծ տառերով գրւած էին «Դաշնակցութեան» տիտղոսը:

Մի քանի այլ ձողերից կախ արած դրօշակների վրայ էլ գրւած էին «Դաշնակցութեան» այլ և այլ կօմիտեաների անունները:

Դրանց ամենի մէջ տեղում տանում էին հանգուցեալ Դրիստափօր Միքայէլեանցի լուսանկար, ծաղկապսակ պատկերը,

Պէտք է ասած, որ, առհասարակ, թափօրը չքեղ էր և ճաշակով կազմւած: Եւ նա որոշ տպաւորութիւն թողեց ժողովրդի վրայ, ինչին որ ձգտել էին անշուշտ թափօրի կազմողները:

ՃԵ

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմում թափօրը կանգ առաւ... դաշնակցական զօրավարը մի թեթև զօրախաղ կատարեց, — աջ... ձախ... յառաջ... յետ... և այլն: Զօրախաղը վերջացաւ:

Ամբիոն չլինելու պատճառաւ՝ մարդկանց ուսերի վրայ բարձրացաւ մի դաշնակցական պարօն և սկսեց խօսել, կոկորդը պատուելու չափ բարձր ձայնով: Նա խօսում էր անկեղծօրէն, մոլեռանդօրէն:

Դովում և գովաբանում էր «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեանը» և դատապարտում ու դատափե-

տում էր այն ամենը, ինչին որ ինքը չէր համակրում կամ չէր ըմբռնում:

Անկիրթ և պոռոտախօս, ժպիրհ մարդու տպաւորութիւն թողեց պ. ճառախօսը ինձ վրայ:

Նրան յաջորդեց մի այլ ճառախօս, որ թէև առաջինեց փոքր ինչ չափաւոր էր երևում, բայց սա էլ ուրիշ տեսակ կարմիրներից էր:

Վերջ ՚ի վերջոյ թափօրը շարժւեց դէպ ՚ի «Հայոց փողոցի» ծայրում գտնւած բանտը՝ բանտարկեալներին այցելելու արդեօք թէ ազատելու՝ չգիտեմ:

Մի ժամ չէր անցած, որ բանտի կողմից հրացանների համազարկի ճարճատիւններ լսեցան յանկարծ:

Պարզեցաւ, որ բանդապահ զինւորները՝ ժողովրդի վրայ կրակ են բաց արել:

Մի րոպէում դաշնակցական թափօրի հետ՝ փողոցները և հրապարակի վրայ գտնւած ժողովուրդն ևս ցաք ու ցրիւ եկաւ:

Թափօրի մարդկանցից 18 հոգի վիրաւորւած են եղել:

ՃԶ

Սակայն չարիքը դրանով չվերջացաւ:

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան» այդ թափօրը ամենայարմար առիթ է տւել դաւադիրներին, պրովօկատորներին՝ հայերի դէմ այս անգամ գրգռելու արդէն ուս ամբօխին, և ուս հայրենասէրներին, որոց աչքում մեռած Քրիստափոր Միքայէլեանի պատկերը՝ դարձել էր Հայոց կենդանի թագաւորն, որոյ զօրքն ու զօրաւարը ամբօխը արդէն իւր աչքով տեսաւ:

Ուստի և ուս հայրենասէրների ամբօխը՝ թուրք խուժանի հետ միասին յարձակւեց Նիկոլայեփսի, Կրասնօկրեստովսկի և Կլադբիչինսկի փողոցներում հայկական տներին և նրանցից 14-ն այրեց—բոլորն էլ

հոյակապ, երկյարկանի, եռյարկանի և քառյարկանի տներ: Կողոպտեց և լափշտակեց նրանց միջի թանկագին կահկարասին և փչացրեց, ջարդ ու փշուր արաւ այն ամէնը, ինչ որ չկարողացաւ կամ չկամեցաւ վերցնել:

Միւս օրը, հոկտեմբերի 20-ին նոյն ամբօխը և արդէն զինեալ կողակների հսկողութեան տակ՝ փորձեց մուտք գործել բուն հայկական թաղը:

Եւ այդ օրը բաւականացան ջարդ ու փշուր անելով և կողոպտելով մի հայի բնակարանը Տօրգոյի փողոցի ծայրում և ումբակոծելով երկու հայի հոյակապ տներն Մարինսկի փողոցի ծայրում:

Երեք օրից յետոյ՝ հոկտեմբերի 25-ն՝ նոյն ամբօխը՝ աւելի սոււարանալով թէ կողակներով և թէ սպաններով՝ առաջնորդութեամբ քաղաքապահ զօրքի պետի, — գնդապետ Դօլմազօվի, — հանդիսաւոր մուտք գործեց հայկական քաղաքամասի ներսերը՝ անցնելով այն փողոցներով, որոցմով մի քանի օր առաջ անց էր կացած դաշնակցական թափօրը:

Եւ Ստանիսլաւսկի ու Բալախանսկի փողոցների մէջ՝ այրեց 7 հատ հոյակապ հայկական տներ, կողոպտեց ամեն ինչ:

Դրանով էլ չնաւականանալով՝ 84 հոգի էլ հայ մարդ սպանեց, գնդակահարեց:

Եթէ գնդակահարութեան այդ միջոցին վրայ հասած չլինէր Բաբանաչլիի ազնիւ սպան, — անշուշտ մի քանի տասնեակ հայեր աւելի սպանւած կը լինէին:

ԷՃ

Այսպէս ահա հոկտեմբերի 19—23-ին Բագւայ հայ ազգաբնակչութիւնը մատնած էր ուս և թուրք խուժանի կամայականութեանը և ինչպէս այրւած ու կողոպտւած տների ողջ մնացած բնակիչները, այնպէս և

հարեւան փողոցների հայերը իրանց գլուխը կօղջրած՝ ոչ իրանց ասելիքն էին իմանում, ոչ էլ անելիքն:

Իգական սեռի վայնասունը, աղաղակը, մանաւանդ՝ մարդու աղիքներն էր կտրատում:

էլի լաւ էր, որ Տեխնիքական և Միքայէլեան դժպրօցների և տղայոց պրօգրամազիայի վարչութիւնները այդ ընդարձակ շինութիւնների դռները լայն բաց արին լեզապատառ եղած հայ մարդկանց, նաւանաւանդ կանանց և երեխաների առաջ և մի քանի օրպատու պարեցին նրանց կատաղի ամբօխի և զինւորների ձեռքից:

Անշուշտ ընթերցողը կը հետաքրքրւի իմանալ, թէ հոկտեմբերեան այդ աղէտների օրերում որտեղ էին և ինչ էին շինում զօրախաղեր կազմող դաշնակցական զօրավարն և իւր զօրքը:

—Պաշնակցական զօրավարն ու զինւորները՝ մէջ տեղում չէին երևում, սատանան գիտէ, թէ նրանք որ ծակն էին մտել:

Եւ, —միանգամայն անկեղծօրէն եմ ասում, —շատ խելօք բան էին արել: Որովհետեւ իրանց երևալով նրանք ուրիշ ոչինչ չէին կարող անել, բաց ՚ի այն, որ նորանոր զոհերի թիւը կաւելացնէին և նորանոր աւերածութիւններ առաջ կը բերէին:

Արդէն «Պաշնակցութեան» գործունէութեան էութիւնը, նրա ճակատագիրը՝ թէ Տաճկաստանում և թէ մեզ մօտ կովկասում՝ մինչև այսօր այս է եղել գլխաւորապէս, —կոտորած և միմիայն կոտորած առաջ բերել, առանց սակայն մաղի չափ օգնած լինելու այն գործին, որի անունով «Պաշնակցութիւնը» իւր գոյութեան օրիցն սկսեալ՝ այնքան ու այնքան բարոյական և նիւթական հարւածներ տւեց ազգին, այնքան կուժ ու կուլաներ շարդեց նրա անտէր գլխին:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ այդ պօռնոտախօս, աւանտիւրանների սիրահար կուսակցութեան՝ նոյն իսկ զեկավարները կամ ջօջերը՝ առհասարակ կամ շատ բօրիկ կամ շատ միամիտ են և ժամանակակից քաղաքականութեան ու կեանքի նենգ ու անողօք իրականութեան վրայ ճիշտ այնպէս են նայում, ինչպէս Քեոռօղլին՝ հեքեաթներում և ինչպէս հանգուցեալ Ռաֆֆին՝ իւր առասպելաբանութիւններում:

Փաստեր՝ որքան կամենաք:

ձԼ

Ամեն անգամ՝ թէ մասնաւոր խօսակցութիւնների և թէ մամուլի մէջ՝ երբ մարդիկ «Պաշնակցութեան» ուշադրութիւնը տեղի օւնեցած կոտորած ու աւերածների վրայ են դարձրել, —նրանց ստացած պատասխանն միշտ և հանապազ այս է եղել թէ՛ առանց զոհաբերութեան և զրկանքի բան չի գուրս գալ: —Մի ճշմարտութիւն, որ ոչ ոք չէ ժխտում, նոյն իսկ խաղաղութեան Աւետարանի աշակերտը, որ քաջ գիտէ, որ «եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, բայց եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ»:

Սակայն սերմանացանը նախ քան սերմանելը՝ տեղեակ և ծանօթ պիտի լինի երկրի, հողի յատկութիւնների հետ և նրան այդ հատկութիւնները տրւող, նրան սնուցանող ու պարարող կլիմայի հետ: Ի հակառակ դէպս՝ նրա սերմերը կընկնին ճանապարհների վրայ, ապառաժների վրայ և փշերի մէջ և ոտքերի կոխան կը լինեն, կը չորանան ու կը խեղդւեն (ղուկ, ը. 5—9):

«Պաշնակցութեան» ամեն տեսակ յեղափոխական ձեռնարկութիւններն՝ մեր ազգի համար միմիայն

բացասական արդիւնքներ են արտադրել, նրա ցանած սերմերը կամ թռչուններից են կերուել, կամ նրանց ծլիլ ու չորանալն մէկ է եղել և կամ կողմնակի փշերից են խեղդուել, որովհետև այդ կուսակցութիւնը մինչև օրս գործել է և դեռ շարունակում է գործել. տգիտաբար, անգիտակցաբար, փակ աչքերով։

Իսկ փակ, կուրացած աչքերով եղած առաջնորդութեան վախճանը, բնականաբար, խորխորատնէ լինելու։

ձԹ

«Պաշնակցութիւնը» իրան արդարացուցիչ փաստ է համարում և օրինակ է բերում Բալկանեան թերակղզու Սլաւօն ազգութիւնների անցեալ և ներկայ վիճակը։

Բայց «Պաշնակցութիւնը» մոռանում է, որ եթէ Յունաստանը, Բուլղարեան, Ղարաբաղը և Սերբիան այն չեն, ինչ որ էին առաջ,— դա հետեանք է այս ու այն եւրոպական տէրութեան՝ յայտնի և գաղտնի, գինեալ կամ անգէն պաշտպանութեանը, միջամտութեանը։

Ապա թէ ոչ՝ յիշեալ ազգերի թափած արիւնը, նրանց տւած այլ և այլ զոհարերութիւնները՝ ինքն ըստ ինքեան և առանց կողմնակի և գործնական օգնութեան ուրիշ ոչինչ չէին կարող առաջացնել, եթէ ոչ կոտորած և միմիայն կոտորած, այսինքն այն, ինչ որ այժմ մեզ, հայերիս է վիճակւած։

Արդ՝ «Պաշնակցութիւնը» ում վրայ է իւր յոյսը դրել։ Միթէ Ռուսաստանի՞։

Բայց չէ որ Ռուսաստանը տարիներ առաջ ասել էր հրապարակաւ, որ թէև Տաճկահայաստանը իրան հարկաւոր է, միայն թէ՛ առանց հայերի։ Թէ՛ նա,— Ռուսաստանը երբէք չի ցանկանալ, որ Տաճկահայաստանը իրան համար երկրորդ Բուլղարիա դառնայ։

Հարկաւ կուգայ ժամանակ,— եթէ միայն չի ե-

կել,— որ Ռուսաստանը կը հասկանայ իւր խոշոր սըխալը. կը հասկանայ, որ ազատ Տաճկահայաստանը Ստիպում իրան համար երկրորդ Բուլղարիա ոչ երբէք կարող էր դառնալ՝ իւր շուրջը չունենալով այն տարրերը, ինչ որ ունէր և ունի Բուլղարեան Եւրոպայում։

Բայց այդ արդէն ուշ կը լինի։ Արդէն լուսնեակը երգկից անց կացած կը լինի։

Գերմանական արծիւը իւր սուր ճանկերը՝ արդէն ճղտել, խրել է Փոքր Ասիայի սրտի մէջ։ Եւ Ռուսաստանին, նա մանաւանդ այժմեան Ռուսաստանին, անկարելի է Գերմանիային յետ մղել։

«Պաշնակցութիւնը» արդեօք իւր յոյսը Թրանսիայի վրայ է դրել։

Սակայն հասարակագետական Թրանսիան այժմ իւր զեկը կորցրած՝ ճիշտ այն նաւն է դարձել, որ ինքն իրան ծովի վրայ ման գալ չէ կարողանում, այլ միշտ խոշոր նաւերի պօչիցն է քարշ գալիս, սողոսկում։ Եւ գործնական տեսակէտով շատ էլ լաւ է անում։

Խեղբին զօռ տալուց, իւր վերմակի չափից աւելի ոտքերն դուրս ձգելուց՝ ի՞նչ շահ, ի՞նչ օգուտ։

— Արդեօք Անգլիայի վրայ է իւր յոյսը դրել «Պաշնակցութիւնը»։

Սակայն չէ՞ որ խորամանկ Ալբիոնը արդէն ասել է թէ՛ իւր նաւերը Հայաստանի լեռների վրայ ման գալ չեն կարող։

— Իուցէ Տաճկաստանի՞ վրայ։

Սակայն եթէ Տաճկաստանը իւր ունեցած խորամանկութեան մէկ տասներորդի չափ խորագիտութիւն ունենար,— հէնց այժմ էլ ամբողջ Բալկանեան իրանը կը լինէր։

Ռւրեմն «Պաշնակցութիւնը» ո՞ր արտաքին օգ-

նութեան կամ միջամտութեան ապաւինած՝ 15 տա-
րուց ՚ի վեր հայ ժողովրդին, պարբերաբար, կոտո-
րել, քայքայել է տալիս:

— Ժօրէսների, Բէքէյների, Բրայսների և մի քա-
նի այլ յայտնի և պատկառելի անձնաւորութիւննե-
րի վրայ, — պատասխանում եմ ես, — որոնց խօսքը, ձայ-
նը գրեթէ ոչինչ կշիռ և ազդեցութիւն չունի իրանց
կառավարութիւնների առաջ: Եւ որոնց միջամտութիւնը
(ի հարկէ լոկ խօսքով) հայկական դատին, նոյն իսկ
այդ դատի համար փաստակար է եղել և կը լինի:
ձԺ

Ճշմարիտ է Ժօրէսների, Բէքէյների, Պլազատօն-
ների ձայնը մեծ նշանակութիւն ունի հասարակաց
կարծիք պատրաստելու և կազմելու նկատմամբ:

Բայց ՚ի սէր Աստուծոյ, ասացէք ինձ, մինչ օրս
կազմւած ու կազմակերպւած հասարակաց կարծիքնե-
ներից՝ մենք ի՞նչ օգուտ տեսանք, որ հիմի էլ նոր
կազմելի հասարակաց կարծիքներից մի որ և է բան
յուսանք, ակնկալենք:

Յայտնի է, որ Եւրոպայում եթէ կայ մի ազգու-
թիւն, ուր հասարակաց կարծիքը կեանքի մէջ աննշան
դեր չէ խաղացել, — դա անշուտ Անգլիան է: Սակայն
յօգուտ ճաճկահայ դատին ի՞նչ և ձրքան բանօրին այն
տասնեկաւոր միտինգներն, որ կազմեցան Պլազատօնի,
Արգայի դքսի, չէմն Բրայսի նախագահութեամբ:

— Ոչինչ, կատարեալ ոչինչ: Մինչև իսկ, որոշ չա-
փով, փաստուն ճաճկահայ դատին:

Մեզ նման անօգնական և տառապեալ մի ազգի
դատին օգնելու նկատմամբ, իմ կարծիքով, աւելի
ձեռնտու, գործնական բան կը լինի մի որ և է կա-
ռավարութեան, նրա նախարարի, նրա դեսպանի ան-

կեղծօրէն ասած դրական խօսքը, նօտան, արած թե-
թե ցոյցը, քան հարիւրաւոր միտինգների կայացրած
ձեռնան որոշումները:

Միայն բանը նրանումն է, սիրելի ընթերցող, որ
կառավարութիւնները, ինչպէս տեսանք և գիտենք,
մեզ չեն օգնիլ և եթէ օգնեն՝ դա կը լինի միմիայն
իրանց օգտին համար, այլ ոչ թէ մասամբ գոնէ և
մեր օգտին համար:

Եւրոպական հասարակաց կարծիքի վրայ ևս, ա-
սացինք, չպէտք է յոյս դնել: Ապա ուրեմն ինչ անել:
ձԺԱ

— Յեղափոխութիւնից ձեռք վեր առնել, — ահա
իմ նւաստ կարծիքը այդ հարցին: Ահա այն միակ՝ ճա-
րը, որով «Պաշնակցութիւնը» կարող է փրկել մեր
ազգին՝ ամէն տեղ և ամէն կողմից նրա գոյութեանը
սպառնացող լուրջ և վերահաս վտանգից:

«Պաշնակցութեան» ամէն մի յեղափոխական ձեռ-
նարկութիւնը՝ դէպ ՚ի կորուստ է տանելու մեզ հե-
տը դճեալ:

Եւ որքան շուտ ամի ու զօրանայ մեզանում «Պաշ-
նակցութիւնը», — այնքան ազգի կորուստը մօտ կը լի-
նի, այնքան շուտ խաչ կը դուրի նրա ազգային եկեղե-
ցական ինքնուրոյնութեան վրայ, այնքան շուտ և նո-
րից կը խլեն մեր նորաբաց դպրոցները և կամ խիստ
կը սահմանափակեն իրանց իրաւունքների մէջ:

Կարճ կապեմք, — որքան շուտ լուծւի «Հայ Յե-
ղափոխական Պաշնակցութիւնը», — այնքան ազգը առաջ
է, այնքան նրա ներքին և արտաքին կեանքը՝ թէ
ճաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում՝ շուտ կը խա-
զաղի, կը անդօրրանայ և անձնատուր կը լինի քաղա-
քակրթական գործունէութեան, որին նա, — հայ ազգը՝

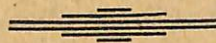
ամէն բանից աւելի հակամիտ է և տրամադիր և որի մէջ նա առաւել ընդունակ է ու կենսունակ:

Քաղաքակրթութեամբ, գիտական և բարոյական սպառազինութեամբն է միմիայն, որ մեր ազգը, իւր փոքրիկ տեղով, կարող պիտի լինի ազգերի ընտանիքի մէջ՝ իրան համար պատուաւոր և բարեկեցիկ գիրքստեղծել:

Ի հակառակ դէպս չհա երեք աւուրք ևս, և նինուէ կործանեսցի»:

Ես վերջացրի, թէպէտ և դեռ ասելիքներ ունէի:

Ի միջի այլոց այս էլ էի ուզում ասել, որ ոչ մի տեսակի և գոյնի Պետական Դումա, ոչ մի Մէլլիս և ոչ մի Պարլամենտ՝ չեն կարող արգելք դառնալ, որ ռուս, պարսիկ և օսմանեան կառավարութիւնները՝ տըրորեն իրանց հպատակ հայ ժողովրդին, երբ այս ժողովրդեան ինքնակոչ ներկայացուցիչները՝ իրանց անմտութիւնը մինչև այնտեղ են հասցնում, որ քրիստոնէական մի եկեղեցւոյ Պետի և ձեռքերը մարդկանց արիւնով չազախւած մի յեղափոխականի պատկերները՝ կողք կողքի դրած՝ կախ են տալիս ազգային եկեղեցական դպրոցում՝ ի ցոյց և ի հրահանգութիւն հայ ժողովրդեան *):

*) Ման. Տեա շնոր Զուղայի լրարեր» լրագիրը № 7. 1906. «Վեհափառ Հայրիկի և Անդրանիկի մեծադիր պատկերները՝ ծաղկեայ պատկերով զետեղւած էին Յովհաննան ազգային դպրոցում»:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Երես	տող	սխալ	կարգայ
7	19	կտթուղիկոս	կաթուղիկոս
16	13	խնդրագոյն	խնդրագրոյն
21	9	աածիկ	աածիկ
22	25	կովակաս	կովկաս
23	12	ձեռքով	ձեռքով
30	16	համակերպում էր	համակերպում էր
109	19	դոռ	դոռ
110	23	բանւորին	բան արին

up - 1
W - 4